

TERCER INFORME DE GOBIERNO 2010

**U ÓOXTÉEN MEYAJ JALA'ACH KU TS'ÁIK OJÉELTBIL
2010**

Síntesis del Informe en Lengua Maya

U kóom ts'íibil Ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbil ich maaya

Ichil u k'iinilo'ob octubre ti' 2009 tak septiembre ti 2010

**Gobierno del Estado de Yucatán
Poder Ejecutivo
2007-2012**

Mérida, Yucatán, México, octubre de 2010

Ba'ax ku taasik

1. MEYAJ MANTATS' U TI'AL KAAJ	1
1.1 Meyajo'ob ti'al u xu'ulsa'al ba'axo'ob beetik u yantal óotsilil yéetel u beeta'al jump'éeel tséel máak	1
1.2 U yantal keetelil.....	3
1.3 U yila'al ba'ax u k'áat maaya kaaj	8
1.4 U yila'al ba'ax u k'áat táankelemo'ob	14
2. NOJBE'ENTAL TI'AL U YANTAL JUMP'ÉEL NOJCHIL YÉETEL KEETELIL.....	17
2.1 U tukulta'al báxo'ob kun meyajtbilo'ob	17
2.2 U kaláanta'al k-báak'paach	19
2.3 Ba'alo'ob unaj u yantal ti'al u beeta'al ba'alo'ob.....	22
2.4 Najjo'ob	27
2.5 Potable ja'	32
2.6 Ba'axo'ob yan ti'al ka'ambesaj	35
2.7 Programa Mu'uk'a'ankuunsaj	38
3. U PÉEKTZILTA'AL JUMP'ÉEL TÚUMBEN BIX UNAJ U YANTAL TAAK'IN	41
3.1 Ba'axo'ob k'abéet ti'al u yantal jump'éeel ma'alob náajalil	41
3.2 U péektzilta'al u meyajta'al pak'alo'ob yéetel chuk kay	44
3.3 U tal wáa u bin xíimbal máak tu láak' tu'ux	47
3.4 Aj meyajjo'ob, u kúuchililo'ob meyaj yéetel meyaj.....	52
4. MEYAJJO'OB TU YÉETEL MÁAKO'OB	57
4.1 Meyajo'ob tu yo'olal toj ólal	57
4.2 Áantaj ti' kaaj.....	62
4.3 U mola'ayil toj ólal ti' u j-meyjulilo'ob jala'achil	67

4.4 U beetchajal jump'éel ma'alob ka'ambesajil.....	70
4.5 Ba'alo'ob suuk u beeta'al	73
4.6 Deporte yéetel náaysaj óolil	77
5. U MU'UK'ANKUUNTA'AL JETS' ÓOLAL YÉETEL U BEETA'AL BA'ALO'OB TU BEEL.....	83
5.1 U jets' óolalil kaaj yéetel u kaláanta'al kaaj.	83
5.2 U beeta'al meyajo'ob u ti'al u ts'o'okol ba'atelil	89
6. MA'ALOB JALA'ACHIL	95
6.1. U túumbental bix unaj u meyaj le molayo'obil le jala'achila'	95
6.2 U yila'al ba'ax u k'áat kaaj, jump'éel jala'achil ku yu'ubik t'aan U'uyaj	101
6.3. Taak'in ku xu'upul	103
6.4 Bix u yantal taak'in	104
6.5 Sáaskunaj yéetel u ts'a'abal ojéeltbil xuupo'ob ku beeta'al.....	107
6.6 U ma'alobkunta'al le meyaj ku beetchajal tumeen le jala'ach u ti'al kaajo' .	113
6.7 Meyajo'ob ku beeta'alo'ob je bix u ya'alik almaj t'aane'	118
6.8 U ts'a'abal ojéetbil ti' kaaj le meyaj ku beetchajalo'	121

1. MEYAJ MANTATS' U TI'AL KAAJ

Gobierno del Estado de Yucatán
Poder Ejecutivo
2007-2012

1. MEYAJ MANTATS' U TI'AL KAAJ

1.1 Meyajo'ob ti'al u xu'ulsa'al ba'axo'ob beetik u yantal óotsilil yéetel u beeta'al jump'éel tséel máak

Ti' le ja'aba' káaj u meyajta'al 36 u jejeláasil tuukulmeyajo'ob tu yo'olal pak'alo'ob u ti'al u ts'áa meyaj ti' u láak' máako'ob, le ba'axa' tu tojoltaj 34 milloones 846 mil 613 pesos, ba'ax tu taasja uts ti' dos mil 257 j-meyjilo'ob, ichil le jaytúul j-meyjilo'oba', mil 715 u túulale' Xiibo'ob, yéetel 542, ko'olelo'ob.

Káaj xan u meyajta'al jump'éel programa ku k'aba'tik Estancia Temporal para Grupos Vulnerables, tu'ux ku ts'a'abal u kúuchilil tu'ux u p'áatal wenel yéetel u janal máaxo'ob yaan u láak'alaalo'ob okes'ano'ob hospital O'horan t'sakbilo'ob, le programa je'ela' tu taasaj uts ti' mil 239 u túulal máako'ob.

Beeta'ab xan jump'éel meyaj tu'ux beeta'ab yéetel ts'a'ab estufa ecológica'ob ti' mejen kaajo'ob jach óotsilo'ob, le meyaja' tu bisaj uts ti' tres mil 961 u p'éelal kúuchkabaalilo'ob ti' u méek'táankaajil Cantamayec, Chankom, Chemax, Mayapán, Tahdziu yéetel Yaxcabá, le meyaja' tu tojolta'aj cinco millones 141 mil 536 pesos.

Meyajta'ab leylil' le programa ku k'aba'tik Cobijar, tu yéetele' bisa'ab uts ti' 17 mil 162 u túulal nukuch máako'ob, máax ti'ob ts'a'ab u teep'o'ob; je'el túun ti' 80 mil 816 u túulal mejen paalal ku xooko'ob preescolar yéetel ti' primariae' ts'a'ab u chamaara'ob. Ti' cinco mil 433 u túulal aj chuk kayo'obe' ts'a'ab xan u chamaarra'ob, ba'ax tu tojoltaj tres millones 073 mil 663 pesos, le prograamaa' tu taasaj uts ti' 71 u p'éelal méek'táankaajo'ob.

Tu yéetel le programa Maravillate con Yucatán xu'up jump'éel millón 767 mil 804 pesos, ba'ax tu taasaj uts ti' tres mil 483 mejen paalalo'ob ti' 42 u p'éelal méek'táankaajo'ob.

Tu yéetel xan le programa Apoyos al Sector Social beetchaj dos mil 228 u jeejeláasil meyajo'ob, tu'ux ts'a'ab áantaj tu yéetel máakina'ob u ti'al u yúuchul chuuy, fertilizaante'ob, neek'ob, u wa'akunsa'al mejen empresa'ob, ts'aako'ob bey xan áantaj u ti'al u beeta'al análisis clínico'ob, ti' le prograamaa' xu'up 24 millones 15 mil 909 pesos, ba'ax tu taasaj uts ti' 55 mil 543 u túulal máak.

Tu yéetel le programa “Cerca de Ti” nats'a'ab tu yiknaal 187 mil 831 u túulal máako'ob ti' 30 u p'éelal méek'táankaajo'obe', u jeejeláasil meyajo'ob ku beetik u molayilo'ob le jala'achila'.

Tu yéetel xan le programa “Reconocer”, le ku meyajta'al tu yéetel nukuch kaajo'obe', chéen tu méek'táankaajil Valladolid', k'u'ub ti' mil 800 nukuch máako'ob maanal 70 ja'abo'ob ti'ob jump'éel áantaj tu yo'olal 550 pesos láaj winaal, tuláakal le taak'in ts'a'abo' tu chukaj 11 millones 880 mil pesos.

U ti'al u tsa'abal ka'ambesaj ti' mejen kaajo'obe' ts'a'ab 321 u p'éelal múuch' kaambalilo'ob tu'ux táakpaj cinco mil 384 u túulal máak.

Tu yéetel le programa “Viviendo con Sentido” ts'a'ab 451 u jeejeláasil tsikbalo'ob ba'ax tu taasaj uts ti' 10 mil 937 u túulal máak. Ba'ax yo'olal úuch le tsikbalo'obo' tu yo'olal valores, autoestima, sexualidad, prevención a las adicciones y a la violencia, adaptarse a la modernización y cambio.

1.2 U yantal keetelil

Tak le ka káaj u meyaj le jala'achila', yaan jump'éel Red Estatal de Atención y Prevención a la Violencia del Género, te'ela' ti' much'a'an 16 u p'éelal múuch'kabilo'ob ti' méekt'áankaajo'ob ku yiliko'ob ma' u lobita'al ko'olelo'obi'. Yaan xan jump'éel kúuchil ku bin kajalkaaj, bey xan 54 u p'éelal kúuchilo'ob yan ti' le méek'táankaajo'obo', te'ela' ti' yan juntúul máax ku meyaj tu yo'olal le ko'olelo'obo', tu'ux ku ts'a'abal áantaj tu beelil yéetel x-ma' bo'olil ti' ko'olelo'ob ku lobita'alo'ob.

Ti' le kúuchilo'ob yan ti' le méek'táankaajo'ob yéetel le ku bino'ob kajalkaajo' ts'o'ok u yila'al 7 mil 5 u túulal ko'olelo'ob, máaxo'ob chan lobita'ano'ob, k'a'ana'an ka a'alpajake', le ko'olelo'ob ku bino'ob u k'áato'ob áantajo' je'el u páajtal u yila'alo'ob tak tu yo'olal waxaktéen tumeen juntúl sicoloojo wáa k'abéete'.

Tu yo'olal u ts'o'ok'esa'al jump'éel ba'atele', ila'ab 9 mil 174 tak pool u beetmaj ko'olelo'ob tu yo'olal lobita'abo'ob. K'a'ana'an u ya'alpajale' le máax k'abéet ti'e, je'el u páajtal u yila'al bix u bin ti'ob le tak pool u beetmajo' tak tu yo'olal jo'téen.

Le Unidades Municipales de Prevención a la Violencia de Género tu túuxtajo'ob te'el Centros Municipales de Atencioono', 3 mil 286 u túulal ko'olelo'ob beeta'an wáa ba'ax loobil ti'ob.

Ti' le ja'abil meyaj ku ts'a'abl k'ajóoltbila' máansa'ab 51 u téenal le programa ku k'aba'tik " Perspectiva G", te'ela' ch'a'chi'ita'ab u jeejeláasil ba'axo'ob ku t'aano'ob tu yo'olal ko'olelo'ob, le programaa' ku máansa'al tuláakal jueves, láas 8 áak'ab, ti' Canal 13 wey Yucataane'.

Ichil le k'iino'oba' beetchaj oxp'éel revista ku k'aba'tik **Alas de mariposa**, te'ela' ti' ku ts'a'abal ojéeltbil bix unaj u táakbesa'al ba'alo'ob ku t'aan tu yo'olal ko'olelo'ob ichil le meyaj ku taal u beeta'al tu yo'olal kaajo'. Le revistaa' ku taasik ts'íibo'ob

beeta'an tumeen máako'ob jach kaambanaja'ano'ob tu yo'olal le ba'ax táan k-t'aana', bey xan máaxo'ob ku meyajo'ob u ti'al kaaj, u k'ubmaj u yóolo'ob tu yo'olal ka anak keetelil yéetel ma' u lobita'al le ko'olelo'obo', bey xan u yila'al bix yanik, u kóom ts'íibil le xak'alcaaxan beeta'ano'obo', le ba'ax ts'o'ok u meyajta'alo' yéetel evento'ob.

Ti' le ka káaj u jóok'ol tak bejla'e', ts'o'ok u jóok'sa'al ukp'éeli', te'ela' ku yúuchul t'aan tu yo'olal le ba'alo'oba': Perspectiva de Género (conceptos) salud, ka'ambesaj, ko'olelo'ob tu kúuchil meyaj, Procuración de Justicia, juventud yéetel Bicentenario ti' Independencia yéetel Centenario ti' Revolución Mexicana.

Bey túun xana', leyli' u máansa'al ti' radio le programa ku k'aba'tik "Cuestión de Género", te'ela' ti' ku ch'a'chi'ita'al u jeejeláasil tsikbaalo'ob k'a'ana'an u yojéeltik máaxo'ob u uyik tuláakal ba'axo'ob tu yo'olal ko'olelo'ob. Le programaa' ku máansa'al tuláakal saabado'ob, las 12 tak launa tu taal u chíinil k'iin ti' XHMQ W Radio ti' 90.9 F.M. yéetel ti' 810 A.M. Cadena Rasa. Tak bejla'e' ts'o'ok u chukik 49 u téenal máansbil.

Le IEGlo' yaan ti' 42 u túulal máaxo'ob u yéet meyajo'ob tu yo'olal ko'olel, ba'ax beetchaja'an tu yéetel jayp'éel molayo'obo', ichilo'obe' le federaalo'obo' yéetel estataalo'ob, bey xan municipalo'ob, tu yéetelo'obe' beetchaj junmúuch' meyajo'ob tu yo'olal bix u ch'a'pachta'al juntúul ko'olel tumeen juntúul máak taak u beetik u yóolal ti', lela' ba'ax ku kaxaantike', ka beetchajak u jeejeláasil ba'alo'ob ti'al u suuktal u chiimpolta'al le ko'olelo'obo', bey xan le páajtalilo'ob yan ti'obo', ba'ax unaj u beetik, bey xan u yila'al tu'ux ku lobita'al ko'olelo'ob je bix u bin u k'éexel le kúuchkabaalilo'obo', bey xan ti' kaaj.

Ichil le programa ku k'aba'tik "Pa que te llegue", tu yéetel le múul meyaj ku beetchajal tu yéetel le enlaceo'obo', beeta'ab óoxpéel much'táambal ti'al u ts'a'abal

ojéeltbil ba'ax ku meyajtik le molay ti' u chan kaajilo'ob Ekmul, x-Bec yéetel Cochol ti' u méek'táankaajilo'ob Tixkokob, Buctzotz yéetel Maxcanú, u ti'al u ts'áa k'ajóoltbil le programa yéetel le proyecto'ob yan ti' u molayilo'ob le jala'achila', tu yo'olal toj óolal, ka'ambesaj, ma'alob janal, yéetel meyaj. Te'ela' táakpaj mil 320 u túulal máako'obi', ichilo'obe' 61.2 % ko'olelo'ob.

Ichil le meyajob beetchaj tu yo'olal Día Internacional de la Mujer (8 de marzo) beetchaj u jeejeláasil meyajob tu'ux chíimpolta'ab le meyaj ku beetik le ko'olelo'ob u ti'al u yantal keetel kuxtalilo', u ts'o'okesa'al ba'atelil, ma' u yantal ba'atelil yéetel u nojbe'ental Yucatán. K'a'ana'an ka a'ala'ak le chíimpolalo'ob k'u'ub ti' le ko'olelo'ob tu yo'olal u jeejeláasil ba'axo'ob ku ts'aiko'ob ti' kaaj ti' u jeejeláasil kúuchilo'obo' tu'ux ku meyajobo'. Le ko'olelo'ob ts'a'ab le chíimpoolal ti'obo': Ana del Milagro Crisanto Espinosa, ts'a'ab ti'e' tu yo'olal le sen ba'axo'ob tu náajaltaj ti' tiro con arco; Ing. Elsy Yolanda Lara Barrera, tu yo'olal leti' u ts'ok óoxtúul ko'olel u k'am u Ingeniero Civiilil wey Yucataane' yéetel tu yo'olal le meyaj tu beetaj le ka máan u beet u x-jo'olpóopil Escuela Preparatoria 2 ti' UADY. Profesora Gloria María Vargas y Vargas, tu yo'olal le meyaj tu beetaj ti'al u péektsiltik k-lu'umila'; Celsa María luit Moo, tu yo'olal leti' le yáax yucateeca ko'olel u k'am u chíimpoolalil Premio Nacional de Ciencias y Artes 2009 ti' le jaatsal ku k'aba'tik Tradiciones Populares, lela' ichil u láak' jayp'éel chíimpoolalo'ob ts'a'ab ti', ts'a'ab xan ti' Mireya Priego Lopez Arjona, tu yo'olal leti' juntúul ti' le k'olelo'ob tu k'amajuba'ob ti' Bibliotecología wey t-lu'umile', yéetel tu yo'olal le meyaj x-ma' je'elelil tu beetaj ichil 55 ja'abo'ob ti' u biblioteecailo'ob Yucaatano'.

Beetchaj u jaats meyajob ku k'aba'tiko'ob “ Evitemos Juntos la Violencia” u ti'al lelo' meyajnaj u jeejeláasil kúuchilo'ob, óoli' je bix radio yéetel televisión, bey xan periodiko'ob yéetel revista'ob jach ku ko'onolo'ob, u nu'ukulil péektsilo'ob, kamiono'ob bey xan u kúuchilil tu'ux ku ts'a'abal carteelo'ob.

Beetchaj xan le programa ku k'aba'tik " Nuestro espacio" beetchaj tu ja'abil 2008 tu'ux tu ye'esaj u k'a'ana'anil ikil tu je'ilak jump'éeel kúuchil ichil táankelemo'ob yéetel x-ch'úupalaalo'ob u ti'al u t'aano'ob tu yo'olal ba'ax ku máansiko'ob te'el tu'ux kajakbalo'obo', ba'ax ku tsikbata'al tu yo'olal bix u yila'al ko'olel, u lobitkubáa yéetel u beeta'al jump'éeel tséel máak.

Tu yéetel le programaa' ts'a'ab áantaj ti' 100 u túulal táankelemo'ob, máaxo'ob ka'ansa'abo'ob yéetel a'ala'ab ti'ob bix unaj u meyajtiko'ob u jeejeláasil ba'alo'ob tu yo'olal ko'olelo'ob, u lobita'al ko'olelo'ob u ti'al u suuto'ob máako'ob kéen u péektsilto'ob ti'al k'éexel yéetel u suuktal u chíimpolta'al le keetelilo', bey xan ka anak jump'éeel kuxtalil x-ma' ba'atelil, suunajo'ob máako'ob ku ka'ansiko'ob xan le ba'ax tu kanajo'obo' ti' u molayilo'ob le ka'ambesaj tu'ux ku meyajjo'obo', beya' jo'op' u tsikbata'al le ba'axo'ob je'el tu najilo'ob xooka'.

Ichil le k'iino'ob meyaj ku ts'a'abal ojéeltbila', le programaa' tu ts'aj dos mil 746 u p'éelal tsikbalo'ob tu yo'olal ko'olelo'ob yéetel bix u lobita'al ko'olel tu'ux táakpaj 27 mil 060 u túulal ko'olelo'ob yéetel 25 mil 9 u túulal xiibo'ob ti' 55 u p'éelal u molayilo'ob ka'ambesaj ti' 36 u p'éelal méek'táankaajo'ob. Bey túuna' ya'abchaj táankelemo'ob táakpajal kéen ti' le meyaj ts'a'ab k'ajóoltbil ichil u ja'abilo'ob 2008-2009, beya' tu chukaj jump'éeel 180%.

Beetchaj le Sexta Reunión Nacional de los Mecanismos para el Adelanto de las Mujeres en las Entidades Federativas" te'ela' taalo'ob u jo'olpóopil Mexico ti' le Instituto Nacional de Mujeres, bey xan u x-jo'olpóopil yéetel u Secretariailo'ob le molay yan tu noj lu'umil Mexicoo, u ti'al u ts'aiko'ob ojéeltbil tak tu'ux ts'o'ok u k'uchulo'ob tu yéetel u jeejeláasil le meyajjo'ob ku beetiko'ob le molayo'ob tu yo'olal ko'olel wey tu noj lu'umil Mexicoe'.

Le Subcomité Especial de la Mujer del Comité de Planeación del Desarrollo del Estado (COPLADE) ichil le wakp'éel múuch' meyaj ku beetik tu'ux yan ka'ambesaj yéetel bix u yila'al ko'olel, toj óolal yéetel u páajtalil u yantal u paal wáa u yokesikubáa yéetel le máax u k'áat ko'olel, u kaláanta'al ma' u beeta'al jump'éel tséel yéetel ma' u lobita'al ko'olel, u táakpajal política yéetel u jets'a'al ba'ax kun beetbil, ko'olel yéetel ba'ax páak'pachtmil, yéetel u yantal taak'in yéetel ko'olel, tu beetajo'ob ka'p'éel meyaj tu'ux bin 112 u túulal máako'ob, ti' tuláakale' 74% ko'olelo'ob ku taalo'ob ti' u molayilo'ob le jala'achila', u molayilo'ob ka'ambesaj yéetel u jeejeláasil múuch'kabilo'ob ti' kaaj.

Noviembre tu ja'abil 2009 beetchaj xan jump'éel múuch' meyaj tu'ux jóok' jump'éel ju'un tu yo'olal administración pública, te'el ju'una', ku ts'a'abal ojéeltbil u tuukul yéetel le ba'ax u yojel le molayo'ob yéetel le múuch'kabilo'ob yano'ob ti' le Subcomité de la Mujer ti' COPLADEo' tu yo'olal le ba'axo'ob ts'o'ok u beeta'alo'obo', ba'ax talamilo'ob anchaj ti'al u beetchajalo'ob yéetel ba'ax ku paa'ta'al u beeta'al ti'al u yila'al tuláakal tu'ux yéetel keetelile', le ju'un ku t'aan tu yo'olal ko'olelo', le ju'un je'ela' ts'a'ab ti' tuláakal le máaxo'ob yano'ob ichil le Subcomitejo'.

Táakpaj 119 u túulal máako'ob ku meyajajo'ob u ti'al kaaj, ichilo'obe' 88 u túulale' ko'olelo'ob, yéetel 31 xiibo'ob ku taalo'ob ti' 45 molayo'ob yéetel ti' u molayilo'ob le jala'achila', máaxo'ob tu ya'alajo'ob ba'axo'ob unaj u meyajta'al yéetel bix unaj u meyajta'al, le ba'ax a'ala'abo'obo' okesa'abo'ob ichil jump'éel ts'íibilju'un.

Yéetel jump'éel meyaj múul beetchaj ichil IEGY yéetel Facultad de Derecho ti' UADYe', beeta'ab jump'éel múuch'kaambalil tu'ux táakbesa'ab “ La Incorporación de la Perspectiva de Género en la Aplicación del Derecho, lela' úuch ichil u aj ka'ambesajilo'ob le molaya', tu'ux tsikbata'ab le ba'axo'ob almaj t'aanil ku t'aano'ob

tu yo'olal ko'olelo', tak u jeejeláasil makt'aano'ob beetchaja'ano'ob yéetel múuch'kabilo'ob beeta'ano'ob tu láak' noj lu'umo'ob ku kaláantiko'ob le páajtalil yan ti' le ko'olelo'obo', óoli' je bix le Convención para la Eliminación de Todas Formas de Violencia Contra la Mujer, Convención Belen Do Pará yéetel Corte Interamericana de los Derechos Humanos, ichil u láak' ba'alo'ob.

1.3 U yila'al ba'ax u k'áat maaya kaaj

U ti'al u péeksilta'al ichil le molayo'ob ku yiliko'ob kusticia yéetel le pñaaajtakil yan ti' maaya kaajo', tu k'iinilo'ob 17 yéetel 18 ti' septiembre ti' u ja'abil 2009, beetchaj u jeejeláasil meyajo'ob ku k'aba'tik Jornadas de acceso de las Mujeres Indígenas a la Justicia.

U ti'al u beeta'al jump'éel ma'alob meyaj u ti'al maaya kaaj ichil le ta'an ku beetiko', beetchaj u jeejeláasil meyajo'ob ti'al u yila'al ba'ax u k'áato'ob u tsolxikinta'alo'ob ba'ax úunchaj u bee4tiko'ob ti'al ma' u ts'a'che'eta'alo'ob ti' máaxo'ob ku t'anik maaya, ikil ikil ila'abil u beeta'al múul meyajo'ob tu yo'olal, impartición, administración y procuración de justicia, lela' tu yéetel u molayil xooknnaja'ano'ob tu yo'olal, u jeejeláasil múuch'kabilo'ob yéetel kaaj u ti'al u yikla'al bix úunchaj u ts'o'okesa'al le toopilo'ob ku máansik maaya kaajo' ikil ma' u chíimpolta'alo'. Ti' le ja'ab ku ts'a'abal k'ajóoltbila' ts'ab 220 tsikbalo'ob ti' xan le jaytúul máako'oba' ti' u méek'táankaajilo'ob Acanceh, Cenotillo, Cuzamá, Dzán, Halachó, Izamal, Kanasín, Kantunil, Kinchil, Mama, Maxcanú, Jo', Motul, Oxkutzcab, Peto, Progreso, Suma de Hidalgo, Teabo, Tecoh, Tekax, Teya, Ticul, Timucuy yéetel Umán.

Äanta'ab xan máako'ob ku t'aniko'ob maaya ti' 119 u téenal tu'ux k'anbéetchaj ti'ob máa sutik ti u láak' t'aan le ba'ax ku ya'aliko'obo' ti' ba'alo'ob yan u yilo'ob ti' ministerio'ob wáa ti' judicialo'ob wáa tu táan u laak' jala'acho'ob.

Tu yéetel le tsikbaalo'ob yéetel binik xíimbal beeta'abo'ob ti' le méek'táankajo'obo' tu yéetel le programa ku k'aba'tik Cerca de Ti, ts'a'ab k'ajóoltbil le pájtalilo'ob yéetel le ba'ax unaj u beetik maay kaajo', ku ts'o'okole' beetaj'xa xan tsikbalo'ob tu yo'olal le páajtalil yan ti' le ko'oleo'ob ti'al u yéeya'alo'obo', u beeta'al jump'éeel tséel máak, le páajtalil yan ti' le máasewáalo'obo', ba'alo'ob suuk u beetiko'ob maaya kaaj yéetel u páajtalil mejen paalalo'ob. Tuláakale' ts'a'ab 106 u p'éeelal tsikbalo'ob, ba'ax tu taasaj uts ti' 4 mil 138 u túlal máako'ob. Le tsikbalo'obo' ts'a'ab tu jeejláasil tu'uxo'ob óoli' je bix ti' u najilo'ob xook, parke'ob, u najil jala'acho'ob, u kúuchil u beeta'al x-máank'iinalo'ob ti' 33 u p'éeelal méek'táankajo'ob.

ti'al u béeykunsal ba'ax ku ya'alik le convenio 169 ti' Organización Internacional del Trabajo, Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos, Ley General de Derechos Lingüísticos de los Pueblos Indígenas, yéetel le ku t'aan tu yo'olal maaya kaajo', Indemaya yéetel Instituto Nacional de Lenguas Indígenas (INALI) yéetel Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas (CDI) tu beetajo'ob jump'éeel meyaj tu k'aba'taj Diplomado Formación de Intérpretes de la Lengua Maya del Estado, tu'ux táakpaj 32 u túlal máaxo'ob ku taalo'ob ti' u jeejeláasil molayo'ob ti' le jala'achila', tribunal Superior de Jutsicia del Estado, yéetel ti' u méek'táankajilo'ob Chichimilá yéetel Muna.

Táakpajo'ob xan máaxo'ob ts'o'ok u jóok'olo'ob Universidad de Oriente ti' Valladolid, bey xan u xoklnáalilo'ob 9º. Semestre ti' Licenciatura ti' Derecho ti' UADY, Asociación Manos Unidas, Unión Nacional de Organizaciones campesinas Autónomas yéetel Bufet Jurídico ti' UADY, te'ela' óoxtúul máako'ob tu k'amajo'ob u chíimpoolalil ku k'aba'tik Certificado de Competencia Laboral en el Estándar de Competencia de Interpretación Oral de Lengua Indígena al Español y Viceversa en el Ambito de Procuración y Administración de Justicia.

Le máako'ob cha'ak'ata'abo'obo' ti' u taalo'ob ti' u méek'táankaajilo'ob Izamal, Kantunil, Peto, Sotuta, Suma de Hidalgo yéetel tekax. Tuláakal le máaxo'ob cha'ak'ata'abo'oba' ila'abo'ob tumeen Indemaya ti'al ka paajchajak u táakpajalo'ob tu kajaalo'ob bey xan ti'al ka páajchajak u ch'a' ts'aako'ob, u máanil ti'al u páajtal u táakpajalo'ob ti' ba'alo'ob ku beeta'al tu kaajal bey xan u ti'al ka xi'iko'ob ti' Servicio Estatal de Empleo de Yucatán, ti'al ka páajchajak u yokolo'ob meyaj yéetel ti'al ka anak u seguuro'ob

Ti' le meyaj ku k'aba'tik Campaña Estatal por el Pueblo y Cultura Maya en Yucatán, beetchaj 17 xíimbalo'ob ti'al u yila'al u ch'a'abal u paach le meyaj ku k'aba'tik " Paalale' Yaan ti'ob U T'aanil", le ba'axa' tu taasaj uts ti' dos mil 58 u túlal mejen xi'ipalaal yéetel mejen x-ch'úupalaal ti' u najilo'ob xook ti' Educación Indígena wey t-lu'umile', ti' u méek'táankajilo'ob Acanech, Hochtún, Maní, Jo', Muna, Tahdziu, Tekax, Ticul , Tixméhuac yéetel Yaxcabá.

Le 26 ti' febrero máano' ti' Salón de la Historia ti Palacio de Gobierno k'u'ub le chíimpoolalo'ob ti' le waktúul mejen paalalo'ob tu náajalto'ob u ketlaamil "Bon a Kaajal" múul beetchaj tu yéetel Dirección de Educación Indígena ti' Secretaría de Educación Estatal, tu'ux táakpaj 563 u túlal mejen paalal.

K'u'ub xan chíimpoolal ti' le waktúul mejen paalal yéeya'abo'ob yéetel tu náajalto'ob u ka' ketlaamil maay k'aay ti' mejen paalal tu'ux táakpaj 25 u túlal mejen paalal. Bey xano' k'u'ub chíimpoolal ti' tuláakal le máaxo'ob náajalnajo'obo' bey xan le chéen ch'a'chi'ita'ab u k'aaba'obo', ti tuláakale' k'u'ub ti' 30 u túlali', ti' le 588 táakpajo'ob ti' le 106 méek'táankaajo'ob ti' le k-lu'umila'. Le máaxo'ob náajalnajo'obo' ti' u taalo'ob tu méektáankaajilo'ob Chichimilá, Chumayel, Maxcanú, Jo', Muna, Santa Elena yéetel Tekax.

Tu yéetel u jeejeláasil molkayo'ob ti' le jala'achila', le Indemayao' tu múul beetaj jo'p'éel ketlaamo'ob Ichilo maay t'aan ichil 67 u túulal u j-meyjulo'ob u ti'al kaajo'. Le ka'ambesajo' óoxjaats ts'a'abik: yáaxe le ku jach káajalo'obo', le ts'o'ok u chan kaniko'obo' yéetel le ts'o'ok u kaniko'ob ya'ab ba'alo'ob tu yo'olal maayao'. Jump'éel ti' le kúuchul tu'ux ts'a'abo' ti' u j-meyjulo'ob Hospital Psiquiatrico, máaxo'ob káaj u kaambalo'ob le ja'ab máano', le u ts'ok kamp'éelo' tu kúuchiul le Indemayao' tu'ux ku táakpajal 56 u túulal máak.

U ti'al u mu'uk'a'ankuunsik maaya kaaj ba'ax suuk u beetik yéetel u t'aane', beeta'ab 22 recitaalo'ob ich maay, ts'a'ab u paaxil 18 u p'éelal tsikbalo'ob yéetel 19 u p'éelal báaxal suuk u beetik mejen paalal, tu'ux táakpaj siete mil 397 u túulal máak ti' u méektáankaajilo'ob Chacsinkín, Chankom, Chemax, Chocholá, Cuncunul, Hochtún, Hunucmá, Maní, Maxcanú, Jo', Opichén, Oxkutzcab, Peto, Sucilá, Tekax, Tekit, Temax, Ticul, Valladolid yéetel Yaxcabá.

Le Departamento ti' Lengua y Cultura ti' le Indemayao', le 21 ti febrero máano', tu beetaj je bix u ya'alik le UNESCOO', tu méek'táankaajil Oxkutzcab u je'ek'atpajal u meyajil u Máank'iinal Máasewáal T'aano'ob, le meyaja' ba'ax ku kaxaantike' ka u mu'uk'a'ankuunt yanik maaya miatsil ti' u méek'táankaajilo'ob Yucataan, chéen wey ti' tuláakal u lu'umil Mexico ku beeta'al jump'éel winaal túulis le meyajo'ob tu yo'olal maaya t'aano', lela' ku káajal 21 ti febrero, ku taal ts'o'okol 21 ti marzo..

Te'el ja'aba' táakpaj 21 u jeejeláasil molayo'ob, máaxo'ob taalo'ob ikil payalt'anta'abiko'ob tumeen Indemaya, leti'obe' tu beetajo'ob recitaalo'ob, múuchkaambaliulo'ob ti' báaxal suu u beeta'alo'ob, ts'a'ab k'ajóoltbil le tsikbalo'ob ts'a'an u paaxilo'obo' ich maayao', lela' tu taasaj uts ti' siete mil 397 máako'ob ku t'aniko'ob maaya.

Tu yéetel meyajo'ob beetchajo'ob ti'al u kaláanta'al ma' u yantal le k'oja'anil yo'olal ma' tu janal le mejen paalal tu beelilo', p'i'is le mejen paalalo'ob yéetel le yo'om ko'olo'obo', u ti'al u yila'al bix yaniko'ob, ts'a'ab xan tsolxikin ti'ob tu yo'olal bix unaj u janalo'ob, ka'ansa'b ti'ob bix unaj u beetik yéetel u kaláantik u janalo'ob, ka u kan u meyajo'ob u táankabil u yotocho'ob ti'al ka u beet u pak'alo'ob, ka u kaláant u yaalak'o'ob bey xan ka u kan u beet u áabono'ob.

U ti'al xan u yáanta'alo'obe' k'u'ub ti'ob 920 u paakteil janalo'ob ti' le kúuchkabaalilo'ob táakpajo'ib ti' le programa' ti' jo'lajun u p'éel méek'táankaajo'ob, ichilo'obe' Abalá, Buctzotz, Cuzamá, Chemax, Dzidzantún, Halachó, Hochtún, Homún, Kaua, Oxxutzcab, Tekax, Temax, Temozón, Tixméhuac yéetel Valladolid, ba'ax tu taasaj uts ti' 574 kúuchkabaalil, ichil le buka'ajo'oba' 585 u túulal mejen paalale' ma' chúuka'an u janalo'obi', ila'ab xan uktúul ko'olelo'ob k'abéetchaj u yáanta'al tu yo'olal ya'abkach ba'alo'ob tumeen le programaa'

Ichil le meyaj ku k'aba'tik Proyecto de Formación y Capacitación en Materia de Cultura Maya, ka'ansa'b ka'múuch' táankelemo'ob ti'al u péektsilto'ob u miatsil maaya kaaj ti' u méek'táankaajilo'ob Jo' yéetel Tekax. Leyli' xan u beeta'al meyaj yéetel le múuch'kabilo'ob yano'ob tu méek'táankaajilo'ob Maxcanú yéetel sinanché, tu yéetel múuch'kaambalil, tsikbalo'ob yéetel e'esaj meyajilo'ob. Le aj péektsilto'oba' ku liik'sik u yóol u kajnáalilo'ob le kaajo'ob ti'al ka u péetsilto'ob xan u miatsilo'ob, ti'al ma' u sa'atal.

Máan ilbil mil 183 ba'alo'ob tu yo'olal toj óolal u ti'al u yáanta'al ti máaxo'ob óotsilo'ob. U ti'al lelo' Indemayae' tu much'ubá yéetel u molayilo'ob toj óolal, le bo'olbilo' bey xan le ma'o' yéetel u jeejeláasil múuch'kabilo'ob kaaj, u ti'al ka ila'ak ba'ax úunchak u beetchajal ti'al ka éemsa'ak u tojol au bo'olo'ob tu yo'olal u páatalo'ob tu najil ts'aak, ti'al u páajtal u si'ibil ts'aak ti'ob yéetel ba'alo'ob ku

k'abéecthajal ti'al u xo'otolo'ob, bey xan u jeejeláasil áantajo'ob u ti'al le kaaj jach óotsilo'.

Le u jala'achil ya'abkach máako' táakpaj ichil le programa ku k'aba'tik 3X1 u ti'al máaxo'ob bija'aono'ob meyaj tu láak' tu'uxo', tu'ux ku yila'al le ba'ax u k'áat le máako'ob bija'ano'ob Estados Unidos meyaj, ti'al ka páajchajak u beeta'al wáa ba'ax tu kaajalo'ob yéetel meyajob ti'al u yáant u yéet kaajalo'ob. U ti'al u béeychajale' le máaxo'ob bija'ano'ob meyajob ku ts'áiko'ob jump'éeel 15 % ti' u tojol le meyaj kun beetbilo'.

Ti' le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila' ts'ab áantaj ti' 81 proyecto'ob, le jayp'éeela' máan ka'púul ti' tukulta'an u ts'a'abal áantaj ti'ob ka'acho', lela' tu taasaj uts ti' 53 u p'éeelal kaajo'ob ti' 38 méek'táankaajo'ob wey t-lu'umile', ichilo'obe': Uyalceh ti' u méek'táankaajil Abalá, Tepich Carrillo, ti' u méek'táankaajil Acanceh, Akil, Baca, Cacalchén, Cenotillo, Chapab, Cuzamá, San Eduardo ti' u méek'táankaajil Dzemul, Dzilam de Bravo, Xocempich ti' u méek'táankaajil Dzitás, Dzoncauich, Hocabá, Izamal, Citilcum yéetel Sitilpech ti' u méek'táankaajil Izamal, Kantunil, Mama, Maní, Maxcanú, Motul, Muna, Yaxhá ti' u méek'táankaajil Muna, Muxupip, Calcehtok ti' u méek'táankaajil Opichén, Oxkutzcab, Panabá, Cenote Yalsihón de Buena Fe ti' u méek'táankaajil Panabá, Río Lagartos, Sacalum, San Antonio Sodzil ti' u méek'táankaajil Sacalum, Santa Elena, San Simón ti' u méek'táankaajil Santa Elena, Sinanché, San Crisanto ti' u méek'táankaajil Sinanché, Sucilá, Tecoh, Tekantó, Temax, Temozón, X-Uch ti' u méek'táankaajil Temozón, Tepakán, Teya, Ticul, Yotholín ti' u méek'táankaajil Ticul, Tixkokob yéetel Tixpéhual. Le áantaj ts'abo'obo' tu taasaj uts ti' 267 mil 550 u túlal máako'ob, ichilo'obe', 132 mil 844 xiibo'ob yéetel 134 mil 706 ko'olelo'ob.

1.4 U yila'al ba'ax u k'áat táankelemo'ob

Secretaría ti' Juventud, tu yéetel le programa "Emprender" tu ts'aj taak'in tu yo'olal jump'éel miiloon 878 mil 55 pesos u ti'al u beetchajal yéetel u mu'uk'a'ankuunta'al proyecto'ob ku meyajta'alo'ob tumeen táankelemo'ob, ichilo'obe' 20 u p'éelale' ti' yan ichil le meyaj k'ajóolta'an "Emprender Abierto", 18 u p'éelale' ichil le ku ya'ala'al "Emprender UADY" yéetel 34 leti' le ku k'aba'tiko'ob "Emprender Rural". Leyli xan ichil le Programa "Emprendeero" Sejuvee' tu ts'aj ka'ambesaj yéetel tsolmeyaj ti' máaxo'ob ts'aba'an le áantaj ti'obo', ti'al u beetiko'ob u meyaj ma'alob le taak'in ts'a'ab ti'obo'.

Ichil le meyaj ku k'aba'tik "Programa Formar" ts'a'ab 792 u p'éelal áantajo'ob wáa beeca'ob u ti'al xoknáalo'ob, ichil le jayp'éelo'oba' 300 ts'a'ab ti' xiibo'obi', yéetel 492 ti' ko'olelo'ob. U ti'al nivel básicoe' ts'a'ab 45 u p'éelali', 174 u ti'al nivel medio superior, 442 u ti'al nivel superior yéetel 131 u ti'al escuelas técnicas. Le áantajo'ob ts'a'abo'oba' leti' le éemsa'abik u tojol u bo'otik u xooko'obo', le ba'axa', páajchaje' tu yo'olal le makt'aano'ob beeta'abo'ob ichil u najilo'ob bo'olbil xooko'obo'

Ti'al u meyajob ti radio Joven 2010, táakpaj ti'al u yéeya'alo'ob 300 u túlal táankelemo'ob, ichil le jaytúulo'oba', yéeya'ab 25 u túlal ti'al u beetik u aj t'aanilo'ob ti' radio.

Ts'a'ab xan jump'éel chímpolal ku k'aba'tik Premio Estatal de la Juventud, ichil u jeejeláasil le jaatsilo'obo', le máaxo'ob náajalnajo'obo' ts'a'ab a 10 mil pesos ti'ob, le jaatsalilo'obo' leti'ob lelo'oba': Actividades productivas, artísticas, innovación Tecnológica, labor social, preservación y desarrollo cultural y protección al medio ambiente.

Beeta'ab jump'éeel túumben chíimpoolal ku k'aba'atik Jorge Lara, u ti'al le táankelemo'ob ku ts'íibtiko'ob k'aytuukul ich kastláan t'aan, te'ela' táakpaj 120 u túulal táankelemo'ob ti' 21 u p'éeelal u jeejeláasil lu'umo'ob, ichilo'obe' 67 u túulale' xiibo'ob yéetel 53 u túulalo'obe', ko'olelo'ob.

U ti'al u péektsilta'al ichil le táankelemo'ob ka u beeto'ob jats'uts meyajo'obo', tu yéetel le proyecto "Sonar 2009", le Secteraría de la Juventud, tu beetaj wakp'éeel meyajo'ob tu'ux anchaj ki'imak óolal, te'ela táakpaj 32 u múuch'ul yucateeco táankelemo'ob ku paaxo'ob, tu'ux táakpaj mil 740 táankelemo'ob.

Ichil le Ruta Chocolate, beetchaj jump'éeel paax tu'ux táakpaj u jeejeláasil u múuch'ul táankelemo'ob ti' aj paaxo'ob weyilo'obe', ts'a'ab ilbil jayp'éeel ba'alo'ob tu yo'olal lucha libre, e'esa'ab u jeejeláasil oochelo'ob tumeen 16 u túulal táankelemo'ob, anchaj xan jump'éeel áak'ab paax tu yéetel electrónica paax tumeen juntúul máak francés.

U jala'achil u lu'umil Yucataane' tu k'exaj tu yéetel u Ayuntamientoil Saint Nazaire Franciae' u jeejeláasil jats'uts ba'alo'ob ku meyajtiko'ob, te'el túuna' Tabata Flores Alfaro' tu bonaj jump'éeel pak' ku t'aan tu yo'olal le Ruta del Chocolate ku beetchajal Saint Nazaire Franciao', ma túun Stephan Moyone' tu beetaj xan jump'éeel beyo' tu méek'táankaajil Progreso.

Beetchaj xan ti' Universidad Tecnológica Metropolitana jump'éeel ketlaam ti'al u yúuchul tsikbaal tu yo'olal poliitica, te'ela' ts'a'ab ocho, cinco yéetel tres mil pesos ti' le máaxo'ob tu bisajo'ob le yáax óop'éeel kúuchilo', te'ela' táakpaj 8 u túulal táankelemo'ob. Le yáax kúuchilo' yaan u bin Guanajuato ti'al xan u táakpajal ti' u láak' le ketláama', chéen ba'ale' tu yéetel táankelemo'ob ku taalo'ob ti' u láak' lu'umo'ob wey Mexicoe'.

Secretaria de la Juventude', ichil le meyaj ku k'aba'tik "Integrar" yéetel ichil le noj meyaj ku beetiko', tu je'ek'abtaj kúuchilo'ob ti'al u beet u k'uchul ti' tuláakal méek'táankaajo'ob wey t-lu'umile', meyajo'ob u ti'al táankelemo'ob, u ti'al lelo, ti' le ja'ab meyaj ku ts'a'abal ojéeltbila', ya'abchaj le kúuchilo'ob u ti'al táankelemo'obo', ba'axo'ob tu chukaj 98 u p'éelal, lela' k'uch ti' 92% u p'éelal méek'táankaajo'ob.

Ichil le meyajo'ob a'ala'an u beetchajal ti' le jala'achila', ts'a'ab k'ajóoltbil tu tán le Subcomité Especial de Juventud del Comité de Planeación para el Desarrollo' le programa especial de la Juventudo', tu'ux táakpaj 30 u túlal máako'obi'. Ba'ax u meyaj le prograamaa', u yilik, bix yanik yéetel u ma'alobtal u kuxtal le táankelemo'obo', ka chíimpolta'ak le páajtalil yan ti'obo', ka ts'a'abak ba'al u ti'alo'ob yéetel ka táakpajako'ob ti' u jeejeláasil meyajo'ob ku beeta'al u ti'al kaaj.

Tu yéetel le programa tu yo'olal sexualidad yéetel bix je'el u kaláantikubáa máak ma' u lúubul tu k'ab droogae', Secretaria de la juventude' tu beetaj 104 u p'éelal meyajo'ob u ti'al toj óolal, ba'ax tu taasaj uts ti' 13 mil 683 u túlal táankelemo'ob, ichilo'obe' siete mil 289 xiibo'ob yéetel seis mil 394 u túlale' ko'olelo'ob. U ti'al u beetchajal le meyajo'oba', tu yo'olal sexualidades beetchaj jo'péel much'kaambalilo'ob, 17 u jeejeláasil tsikbalo'ob, wakp'éel tsolxikino'ob yéetel 10 u p'éelale', tsikbalo'ob tu yo'olal cine.

2. NOJBE'ENTAL TI'AL U YANTAL JUMP'ÉEL NOJOCHIL YÉETEL KEETELIL

Gobierno del Estado de Yucatán
Poder Ejecutivo
2007-2012

2. NOJBE'ENTAL TI'AL U YANTAL JUMP'ÉEL NOJCHIL YÉETEL KEETELIL

2.1 U tukul ta'al báxo'ob kun meyajtbilo'ob

Secretaría de Planeación y Presupuesto yan tu yáanal u t'aan u jala'achil Yucataane' tu ts'aj jump'éel múuch'kaambal ti'al u ya'ala'al le meyaj beetchaj ti' le yáax óoxp'éel winaal ti' jump'éel kúuchil ti' Secretaría de Hacienda, lela' ku k'aba'tike' Portal Aplicativo, te'ela' táakpaj 167 u túulal u j-meyjulo'ob ti' le 106 u p'éelal méek'táankaajo'obo'. Lela' ba'ax tu kaxaantaje' u ka'ansik ti' le máxo'ob táakpajo'obo', ka u kano'ob, yéetel ka u beeto'ob le ba'axo'ob ku jets'ik le Ley de Coordinación Fiscal yéetel le almaj t'aano'ob yano'ob ti' le mok'taano'ob número 65 yéetel 73 jóok'sano'ob ti' Diario Oficial del Estadoo'.

U láak'e', 156 u túulal máako'ob ti' 105 u p'éelal méek'táankaajo'obe' táakpajo'ob ti' jump'éel ka'ambesaj tu yo'olal Programa Operativo Anual Municipal. Beya' tán u yila'al u mu'uk'a'ankuunsa'al le meyaj ku beetchajal tumeen le máaxo'ob kaláantik u xu'upul taak'in ti' le méek'táankaajo'obo', lela' ikil u tukulta'al ba'axo'ob kun beetbil, ba'ax k'iino'ob yéetel bix kun beetbil, bey xan ka beetchajak u jeejeláasil meyajob yéetel le prograama'obo'.

Ichil enero tak septiembre ti' u ja'abil 2010 ka'ansa'ab mii 150 u túulalal máako'ob ku meyajob u ti'al kaaj tu yo'olal Marco Lógico y Evaluación Social de Proyectos, lela' ba'ax ku kaxaantike' ka u mu'uk'a'ankuuns le páajtalil ti'al u yila'al bix u beeta'al le meyajob, ba'axo'ob tu p'atajo'ob yéetel u beetchajal túumben prograama'ob yéetel u jeejeláasil meyajob ti'al u xu'upul ma'alob le taak'in ti' le molayo'ob yéetel tuláakal kúuchilo'ob ti' le jala'achila', beya' ka u p'at taak'in yéetel ma'alob kuxtalil ti máak le kéen káajak u beetchajal.

Tu yo'olal k'e'exik le noj almaj t'aan tu ja'abil 2007 tu'ux ku k'abéetchajal ka u ch'a'ob le Presupuesto Basado en Resultados(PBR) le Banco Interamericano de Desarrollo(BID) bejla'e táan u táakmuk'tik le ja'alachila' tu yéetel jump'éel meyaj ti asistencia técnica ma' sutbil u taak'inili' tu yo'olal jump'éel mjillon de doloares, lela' ba'ax ku kaxaantike' ka ma'alobchajak le ba'axo'ob ku beetchajal ti'al u kaxaanta'al taak'ino', ka u kaláant taak'in je bin u ya'alik u almaj t'aanilo' bey xan ka u xup taak'in je bix unaje'.

Le 23 yéetel 24 ti' septiembre ti' u ja'abil 2010, beetchaj le tercera Cumbre de la Infraestructura y Finanzas sub-soberanas beeta'ab tumeen Latin Finance tu noj kaajil Jo'. U jala'achil u lu'umil Yucataane' leti' beet le noj meyaj k'uch tak táanxel noj lu'umilo'obo', ba'x tu beetaj u much'tal máaxo'ob ku meyajob u ti'al kaaj ti' u jala'achil noj lu'umo'ob yéetel u méek'táankajilo'ob ti' America Latina, tu yéetel máaxo'ob kaambanaja'ano'ob tu yo'olal bix u xu'upul taak'in tu beelil yéetel jo'olpóopo'ob ku meyajob tu juunalo'ob, ti'al u ya'aliko'ob ti' le máaxo'ob ku konik u meyajobob' ba'ax le k'abéet ti'ob tu yo'olal taak'ino', ka u ya'alo'ob bix úunchak u yutskiintpajal, ka u ya'alo'ob bix tu beetilak u láak'o'ob ti'al u jóok'olo'ob táanil yéetel, ba'axo'ob tu kanajobob u ti'al u xu'upul taak'in tu beel.

Enero ti' u ja'anbil 2010 Yucataane' beetchaj le Tercer Encuentro Tecnico del Programa de Impulso de Asociaciones Público Provadas en Estados Mexicanos, le much'táambala' beeta'ab tumeen BID tu yéetel u yáantaj Secretaría de Planeación y Presupuesto. Ti' le much'táambala táakpaj maanal ti' 25 u túlal jo'olpóopo'ob tu yéetel 75 u túlal ku meyajobob ti' u noj jala'achil u lu'umil Mexico, máaxo'ob tu ya'alajobob bix un meyajobob, bix je'el u ma'alobtal meyajobob' yéetel ba'axo'ob tu kanajobob u ti'al u yúuchul meyaj ti' u láak' máako'ob.

2.2 U kaláanta'al k-báak'paach

Ichil le ja'abil meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila', tu yéetel taak'in ku taal ti' Corredor Biológico Mesoamericano-México de la Comisión Nacional de la Biodiversidad(CONABIO) ts'a'ab áantaj ti' meyajob tu yo'olal ecoturismo, ti'al u kana'al beetbil u meyaj sargazo, meyajob tu yo'olal pak'alo'ob yéetel u tséenta'al ba'alcheo'ob, bey xan ba'axo'ob ku beeta'al yéetel composta, le meyaja' tu tojoltaj jump'éeel millón 150 mil pesos, ba'ax tu beetaj uts ti' 185 kúuchkabaalilo'ob.

Múul beeta'an xan tu yéetel Comisión Nacional de Areas Protegidas y la Comisión Centroamericana del Ambiente y Desarrollo (CCAD) el Congreso Mesoamericano de Areas Naturales Protegidas, le Simposio de Conservación y Manejo de Ecosistemas Costeros y Humedales, tu'ux táakpaj 800 u túlal máako'ob ku taalo'ob tu noj lu'umilo'ob centroamerica yéetel ti' ya'abkach lu'umilo'ob ti' México.

Múul beetchaj xan u láak' meyaj tu yéetel mexicano múuch'kabilo'ob bey tu yéetel múuch'kabilo'ob ti' u láak' noj lu'umo'ob wey yóok'olkaabe' ti' le Noveno Congreso Internacional de Tierras Silvestres(WILD 9) beetchaj tu noj kaajil Jo'.

Tu yo'olal u beeta'al pak'alo'obe', beeta'ab 313 mil mejen pak'alo'ob weyilo'obe' ti' ukp'éeel u kúuchil u meyajta'al pak'alo'ob, ba'ax tu taasaj uts ti' 114 kúuchkabaalil, ichilo'obe' 66.7 % xiibo'ob yéetel 33.3 % ko'olelo'ob, tu'ux xu'up 427 mil 150 pesos, ba'ax tu ts'aj ocho mil 543 meyajob.

Beeta'ab meyajob ti'al u yutskiínta'al yéetel u tsela'al x-lala' ba'alo'ob ichil le yach'luuk' yan tu báak'paach Telchac Puerto, ja'ats'a'ab 15 u p'éeelal kúuchilo'ob tu'ux ku yáalal ja', u ma'alobkuunsa'al jump'éeel lu'um yan ti' tres mil m2 ti' ka'p'éeel hectárea yéetel beetchaj 27 mil u kúulal u pak'alil box mangle.

U láak' ba'ale' je'ets' u beetchajal Reserva Estatal de Ciénegas y Manglares de la Costa Norte de Yucatán, ba'ax jóok'sa'ab ti' Diario Oficial del Gobierno del Estado le 19 ti' marzo ti' u ja'abil 2010, lela' yaan ti' 54 mil 777 hectareas u chowakil, ichil le buka'aja' ti yan le cienega yéetel u manglaaril 11 u p'éelal méek'táankaajo'ob yano'ob tu xaaman Yucataano'.

13 tak 16 ti noviembre ti' u ja'abil 2009 beetchaj le VIII Encuentro Internacional de Espeleobuceo, le ba'axa' beeta'ab u ti'al u mu'uk'a'ankuunsa'al le espeleobuceo', wey t-lu'umile' u ti'al u taal u beetbil tumeen aj xímbal máako'ob. U ti'al lelo', beetchaj u péeksilil le much'táambal ti' ya'abkach kúuchilo'obo'. Táakpaj k'a'anan máako'ob taal u beeto'ob tsikbalo'ob tu yo'olal u jeejeláasil ba'alo'ob yan u yilo'ob tu yo'olal le meyaj je'ela', taalo'ob xan tu yéetel 29 u túlal buuzo'ob ku taalo'ob tu jeejeláasil lu'umo'ob wey Mexico'e yéetel óoxtúul táanxel noj lu'umilo'ob

Ts'o'okesa'ab u beeta'al u meyajilo'ob yéetel káaj u beeta'al u meyaj le kúuchilo'ob tu'ux ku pu'ulul chichich ba'alo'obo', lela' tu taasaj uts ti' u méek'táankaajilo'ob Izamal, Motul, Uman yéetel Valladolid, ku ts'o'okole' ta'aytak xan u ts'o'okesa'al ti' le u ka'jaats ti' le meyaj ku beeta'al Progreso'.

Ts'o'ok u beetchajal u meyajilo'ob le programa ku k'aba'tik Programa Estatal de Gestión de Residuos Sólidos, u ti'al u yilik le talamilo'ob ku taasik le ba'axo'oba' yéetel tu'ux ku ts'o'okolo'ob, lela' tu yéetel meyajlo'ob ti'al u ma'alobtal u báak'paach máak, u yila'al tuláakal ba'ax ti' ku meyaj, u ka'ansa'al bix u kaláanta'al báak'paach, u meyaj múul meyaj máak tu kaajal yéetel le méek'táankaajo'obo'.

Ichil le programa de Certificación a Escuelas Sustentables chúukbesa'ab u ju'unil 69 u najilo'ob xook, tu'ux áanta'ab 12 mil 866 xoknáalo'ob. Te'elo'oba' beeta'ab 19 huerto'ob, tu'ux beeta'ab u meyaj ba'alo'ob kuxa'ano'ob ti' x-la' ba'alo'ob tu najilo'ob xook u ti'al u pa'ak'al hortaliza yéetel ki'ibok pak'alo'ob.

Beeta'ab xan u táakpajal kaaj, máax yéetel beeta'ab junk'aal múuch'kabilo'ob ku k'aba'tiko'ob Comités de Desarrollo Sustentable y Participación Social, tu yéetel u yáantaj 320 u túulal máako'ob, ichilo'obe' 243 u túulale' xiibo'ob, yéetel 77 u túulalao'obe' ko'olelo'ob, máaxo'ob kaambanaja'ano'ob ma'alob ti'al u kaláantiko'ob u báak'paacho'ob.

Múul beetchaj meyajjo'ob tu yéetel Banco Interamericano de Desarrollo (BID) tu yo'olal ba'alo'ob unaj u meyaj ti'al u beetchajal le Programa ku k'aba'tik Programa Estatal de Acción Ante el Cambio Climático

Tu yéetel le jets't'aan 297 jóok'sa'b 3 ti' junio ti' u ja'abil 2010 ti' Diario Oficial del Gobierno del Estado, je'ets' u beeta'al jump'éeel múuch'kabil ku k'aba'tik Comisión Intersecretarial de Cambio Climático, ti'al u jo'olbesik le meyajjo'ob unaj u beeta'al tumeen le molayo'ob wey t-lu'umil ti'al u yila'al ba'ax meyajjilo'ob unaj u beeta'alo'ob ti'al u taal u chan xu'ulul le gaaso'ob beetik u sen chokotal iik' yóok'olkaabo', tu yo'olal le meyaj ku beeta'al ti'al u yantal ba'alo'ob jaantbil yéetel tumeen wíiniko', yéetel ti'al xan u chan yéemel u náajalta'al taak'in ikil u sen k'eexel le iik' wey yóok'olkaabo'.

Taáan u beetchajal le Programa Estatal para el Desarrollo Integral de la Zona Costera de Yucatán (PEDIZCY) lela' jump'éeel ju'un tu'ux kéen a'alak bix kun úuchul meyaj keetel yéetel tu juunal, tu jáal káak'náabil k-lu'umil.

Eéejenta'ab 22 u p'éelal ju'uno'ob, tu'ux ku k'áata'al ka ja'atsak lu'umo'ob, ba'axo'ob tu chukaj nueve mil 865 u xéexet'aalo'ob ti'al u beeta'al najo'ob, ti'al u yantal jump'éeel kúuchkabaalil ti' tres millones 590 mil 863 m², ti' lelo'oba' 341 mil 167.40 m² yaan u p'a'atal ti'al u ts'a'abal u láak' ba'alo'ob yéetel u ti'al u pa'ak'al che'ob.

2.3 Ba'alo'ob unaj u yantal ti'al u beeta'al ba'alo'ob

Ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila', le Insittuto de infraestructura carretera de Yucatán (INCA Y) tu túumbenkuunsaj le bej E.C. (Jo' tak tizimíin- Espita tramo: 0+000-13+922, subtramos: 0+000-5+300 u tuukulile' ka k'uchuk 2,650 km. Le ba'ax je'ela' tu yo'olal cuatro millones 852 mil 374 pesos. Beeta'ab xan u bejilo Kanxoc-Sidrakin, tramo: 0+000-17+000 yéetel ti'al u páajtal u yokol máak Sidrakin ba'ax tukulta'an ka u chuk 17.000 km. Tu yo'olal 29 millones cuatro mil 180 pesos.

Tu yo'olal u túumbenkuuns'al junxóot' ti' le bejo'obo', túumbenkuunsa'ab le bej ku bin Maxcanú-Chan Chocholá-E.C. (Jo' tak Campeche) tramo:0+000-14+000, subtramo: 0+000-6+000(yáax jaats meyaj) yéetel u tuukulil ka u chuk 6,000 km. lela' tu yo'olal 11 millones 658 mil 252 pesos. Túumbenkuunsa'ab xan le bej Sacalum-E.C. (Muna-Ticul) tramo:0+000-7+824 ba'ax tukulta'an ka u chuk 7.824 km tu yo'olal 12 millones 414 mil 953 pesos.

Túumbenkuunsa'ab xan le bej ku bin Acanceh tak Huhí, tramo:0+000-31+952, subtramo: Huhí-Homún tukulta'an ka u chuk 4.612 km., tu yo'olal 18 millones 568 mil 78 pesos, bey xan le bej ku bin Colonia Yucatán tak Popolnah, tramo :0+000-35+000, subtramos: 3+200-13+300 tukulta'an ka xan u chuk 10.100 km., lela' tu yo'olal 18 millones 326 mil 649 pesos.

Túumbenkuunsa'ab xan 8 km. Bej E.C. (Jo' tak Valladolid) San Francisco, tramo :0+000-800+000 tu yo'olal tres millones 941 mil 446 pesos.

Utskíinta'ab xan le bej ku bin Cuncunul- Santa Eleuteria: tramo 0+ 000-4+500 tukulta'an ka u chuk 4.500 km., tu yo'olal dos millones 891 mil pesos.

Tu yo'olal u beeta'al le bej ku bin Tajo tak Yalsijón, tramo 0+000-43+300, subtramo 27+750-43+300, ba'ax tukulta'an ka u chuk 15.550 km., tu yo'olal le meyaja' xu'up 10 millones 305 mil 273 pesos

Beeta'ab le bej ku bin Samahil-Kuchel, tramo: 0+000-3+700 tu yo'olal tres millones 941 mil 446 pesos, ba'ax tukulta'an ka u chuk 3.700 yéetel ba'ax tu bisaj uts ti' tres mil 541 u túulal u kajnáalilo'ob le kaajo'oba'.

Utsk ínta'ab 31.000 km., bej ku bin Cooperativa km.105 E.C. (Jo'–Campeche), tramo: 0+000-31+000 tu yo'olal nueve millones 249 mil 837 pesos.

Beeta'ab xan le puente Av. Zacihua tu'ux ku núupul le bej yan tu libramientoil Valladolid km. 7+868 tu yo'olal cinco millones 791 mil 897 pesos.

Te'el xan tu méek'táankaajil Valladolid, beeta'ab le bej 41 (yáax jaats) ba'ax tukulta'an ka u chuk 0.814 km. u ti'al u taas uts ti' 868 u túulal u kajnáalil. Le meyajo'oba' tu tojoltaj seis millones 333 mil pesos.

Tu yo'olal u ts'a'abal u láak' yáal u yóok'ol le bejo'obo', beeta'ab le libramiento ti' u méek'táankaajil Kanasin, ba'ax tu chukaj 45 mil m2 ba'ax tu tojoltaj siete millones 74 mil 124 pesos.

Ts'a'ab 52 mil m2 u láak' u yáal le bej yan tu jáal paach u noj kaajil Jo', tramo 0+000-3+000 (tu paach) tu yo'olal ocho millones 373 mil 406 pesos.

Ts'a'ab u láak' u yáal 52 mil 882 m2 ti' le bej yan Circuito Colonias ichil u bejil 50 ku bin nojolo' yéetel u bejil 65 ku bin lak'ino', jump'éel meyaj tu yo'olal ocho millones 313 mil 105 pesos.

Le Junta de Electrificación del Estado de Yucatán (Jedey) ichil le ja'abil meyaj ku ts'a'abal ojéeltbila', tu beetaj meyajob u ti'al u mu'uk'a'ankuunsik le ba'axo'ob yano'ob tu yo'olal electricidad ti'al u nojbe'etal yéetel keetelil ti' tuláakal u lu'umil Yucataán.

Beya' k'ujsa'ab xan le corriente tu bejil 16 ichil 11 yéetel 13, tu bejil 24 ichil 19 yéetel 21, tu bejil 24 ichil 25 yéetel 31 ti' u méek'táankaajil Halachó, k'ujsa'ab xan tu bejil 25 ichil 28 yéetel 30, tu bejil 18 ichil 35 yéetel 39, tu bejil 25-A ichil 12; tu bejil 15-A ichil 14 yéetel 16 , tu bejil 19-A ti'al be Cepeda, tu bejil 27 yéetel ichil 30 yéetel 24 yéetel tu bejil 15 ichil 10 yéetel 12 tu méek'táankaajil Halachó, k'ujsa'ab corriente chúumuk yéetel kaabal u muuk' ti'al u yokbaal u méek'táankaajil Halachó, u yokbal tu bejil x-noj bej ichil 22, yéetel tu bejil 20-A tu paach Campo San Salvador yan tu paach u kúuchil muksaj.

K'ujsa'ab xan le corriente yan ti' chúumuk yéetel kaabal u muuk' ti' le bej ku k'aba'tik Campo del Ejidatario, tu bejil 14 ichil 13 yéetel 15, tu bejil 22 ichil 17 yéetel 19, ti' le bej ku bin Unidad Productiva, San Pedro, Halachó, lela' ku p'áatal be Cuch Holoch, te'el kaaj yéetel tu méek'táankaajil Halachó, k'ujsa'ab xan le chúumuk yéetel kaabal u muuk' corriente tu chan kaajil Ticimul, ti' u méek'táankaajil Chankom.

K'ujsa'ab xan le chúumuk yéetel u kaabal muuk' korriente tu kaajil yéetel u méek'táankaajil Dzitas, k'ujsa'ab tak tu láak' tu'ux, tu chan kaajil Nacuche' ti' u méek'táankaajil Espita, k'ujsa'ab xan ti' u kaajil yéetel u méek'táankaajil Mama, bey xan tu chan kaajil Chunchucmil ti' u méek'táankaajil Maxcanú, San José Tzal ti' u méek'táankaajil Jo', bey xan tu kaajil yéetel tu méek'táankaajil Opichen.

Ku ts'o'okole beeta'ab xan meyajob ti'al u bisa'al le chúumuk yéetel kaabal u muuk' korriente tu chan kaajil Xoy, ti' u méek'táankaajil Peto, k'ujsa'ab xan le

chúumuk yéetel kaabal muuk' ti' korriente tu kaajil yéetel ti' u méek'táankaajil Teabo, k'ujsa'ab xan tu láak tu'ux le chúumuk yéetel kaabal muuk' korriente ti' u kaajil Ekmul, ti' u méek'táankaajil Tioxkokob, k'ujsa'ab xan le korriente je'ela' ti' u chan kaajil Sucopo, ti' u méek'táankaajil Tizimín.

Tu yo'olal u láak' ba'ale', kóochkinta'ab le Centro de Rehabilitación y Educación Especial (CREE), lela' beetchaje' tu yo'olal 365 mil 688 pesos, ba'ax tu taasaj uts ti' 150 u túulal máako'ob, le meyajo'ob beetchajo'obo' leti' lelo'oba': pak'o'ob, u ts'a'abal duelail che', impermeabilisarta'abij, bo'onij, míista'abij, oksa'ab korrientei' bey xan u nu'ukulil u ts'aik síis iik' tu kaajil yéetel tu méek'táankaajil Jo'.

Ichil le ka'jaats meyaj ti'al u láaj beeta'al tuláakal ba'ax k'abéet ti'al u jats'utstal u chúumukil le úuchben kaaj ku ya'ala'al Pueblo Mágicoil ti'o', lela' u méek'táankaajil Izamal, beeta'ab le concretoil bejo', yéetel ts'a'ab u ts'íibilo'ob ku ya'aliko'ob bix úunchak u máan máak ich kaaj, le meyajo'oba' tu tojoltaj 12 millones 987 mil pesos, tu yo'olal xan seis millones 986 mil pesose', utskíinta'ab yéetel kaláanta'ab ma' u sen bin u k'astal u conventoil San Antonio de Padua.

Ka' ch'a'jo'olta'ab u ka'jaats ti' le meyaj ku beetchajal ti'al u kaláanta'al u chúumukil u noj kaajil Valladolid, te'ela' beetchaj le concretoil bejo'obo', ku ts'o'okole' utskíinta'ab u táan le nukuch najo'obo', ti' le meyajo'oba' k'abéetchaj u xu'upul 14 millones 235 mil 750 pesos; je túun u ti'al u yitskíinta'al le mercado artesanaalo' xu'up seis millones 993 mil pesosi'.

Tu méek'táankaajil Yaxcabáe', Xu'up 695 mil 599 pesos u ti'al u beetchajal u meyajilo'ob u kaláanta'al u k'ujnajil San Pedro, tu'ux utskíinta'ab pak'o'ob, páakta'abij, impermeabilisaarta'abij yéetel bo'onij.

Ikil u kaxaanta'al u ts'a'abal k'ajóoltbil u jeejeláasil jats'uts kúuchilo'ob yan to'on wey Yucataane', beeta'ab ka'p'éel kúuchilo'ob tu'ux ku ts'a'abal u yojéelt tuláakal máak ku taal xíimbale' ba'ax u k'áat u yojéeltej, le yáax kúuchilo', beeta'ab Pisté ti' u méek'táankaajil Tinum, tu yo'olal le meyaj beetchaja', xu'up jump'éel millón 790 mil 400 pesos, u ka'p'éelo' beeta'ab tu chan kaajil X-can ti' u méek'táankaajil Chemax, tu'ux xu'up jump'éel millón 790 mil 100 pesos.

U ti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil le meyajk'ab wáa artesaniya ku beecthajal wey t-lu'umile' beeta'ab yéetel utskíinta'ab le parador turístico yan tu méek'táankaajil Halacho', te'ela' xu'up ocho millones 892 mil pesos.

Beeta'ab xan u kúuchilil ti'al u wa'atal máaxo'ob ku taalo'ob xíimbal ti' u ts'ono'otil X-k'éek'en, Sambulá tu chan kaajil Dzitnup ti' u méek'táankaajil Valladolid, tu'ux xu'up 34 millones 991 mil 334 pesos.

U ti'al u beetchajal jump'éel muelle ti'al u k'uchul cheemo'ob ma' sen nuukta'ako'ob yéetel ti'al u jóok'ol máak ti'al u bin chuk kay wáa chéen ti'al u náays u yóole', tu méek'táankaajil Progresoe', beetchaj jump'éel muelle tu'ux xu'up 27 millones 176 mil 548 pesos , tu'ux ku páajtal u yila'al u ts'íibil tu'ux ku ya'alik bix unaj u máan máak, u sáasilil yeéetel biitas.

U ti'al u ma'alobkuunsa'al bix yanik u kaajil Progresoe' beetchaj u jeejeláasil meyajob, ichil le kúuchilo'ob tu'ux beeta'ab le meyajobob' ti yan parque Cházaro Pérez, tu'ux xu'up tres millones 970 mil 141 pesos.

U ti'al u yantal jets' óolalil, tu méek'táankaajil Jo'e', ka' ch'a'jo'olta'ab u beeta'al u meyajilob u najil tu'ux kun antal Secretaría de Seguridad Pública, le meyajobob' tu tojoltaj 55 millones 564 mil 120 pesos.

U ti'al u yantal u yuumilo'ob k'a'ana'ano'ob ti'al u yila'al yéetel u je'ets'el u kuuch le máax tu beetaj wáa ba'ax, bey xan ti'al u ma'alobkuunspajal le meyaj ku taal u beetik le poliso'obo', xu'up 21 millones 484 mil 70 pesos ikil beeta'abik u najil Servicio Médico Forense.

Utskiínta'ab yéetel kaláanta'ab le tu'ux ku yúuchul wiix yéetel ta', bey xan u nu'ukulilo'ob síis iik' te'el Teatro Mérida, tu yo'olal dos millones 121 mil 236 pesos.

Tu yo'olal u péektsilta'al u beeta'al deporte yéetel ka we'et'ek u peektsilta'al u drogarkikubáa táankelemo'obe', beeta'ab jump'éel kúuchil ti'al u beetik u jeejeláasil meyajob kaaj, ts'a'ab u yóok'ol yéetel u graadail le kancha'ob yan tu fraccionamientoil Flamboyanes yan tu méek'táankaajil Progreso, tu yo'olal dos millones 287 mil 811 pesos, le ba'ax je'ela' yaan u taasik uts ti' tres mil 22 u túlal u kajnáalilo'ob le fraccionamientoa'.

Tu ts'ooke' beeta'ab u najilo'ob tu'ux kun antal le Tribunal Electoral del Estado yan circuito periférico ti u noj kaajil Jo'o', le meyajá' tu tojoltaj ocho millones 837 mil 17 pesos.

2.4 Najo'ob

Naje' leti' e'e'sik wáa yaan ma'alob kuxtalil wáa ma' ti' jump'éel kaaj, lela' u chuun jump'éel ba'al u ti'al kúuchkabaalilo'ob, ku ts'o'okole' leti' u chíikul ti'al u máan máak ti' u láak' kúuchilo'ob ti'al u ma'alobtal u kuxtal. Leti' le kúuchil tu'ux, ku beeta'al ma'alob ba'alo'ob tumeen le kuchkabaalilo'obo', u múul bisikubáa máak, bey xan ma'alob ba'al ti'al u táakpajal ichil u láak' máako'ob bey xan u ti'al u jatsikubáa wíinik wáa jump'éel kaaj ti' u láak'.

Le naj yéetel le ba'axo'ob unaj u yantal ti'obo' ti' yan ichil le kuxtalil yan to'ono', wáa mina'ano'obe' ma' tu páajtal u kuxtal ma'alob wíinik. Bejla'e' ma' tu páajtal u

ya'ala'al wáa jump'éel xoop lela' k'a'ana'an ichil jump'éel kuxtalil, tumeen u yantal naj ti' máake' ma' tu ayik'alkuunsikech, ba'ale' wáa mina'ane' ku óotsiltal máak.

Ichil le ba'axo'ob ts'o'ok u najma'ata'al yéetel ts'o'ok u beeta'alo'ob ichil le u ts'ok ooxp'éel ja'ab meyaja' ti' yan lelo'oba':

Tu yéetel le programa Casa Universal taasa'ab uts ti' 236 u p'éelal kúuchkabaalil ba'ax tu tojoltaj 40 millones 630 mil 369 pesos. Tu yéetel u yáantaj ISSTEY, taasa'ab uts ti' 83 u túulal u j-meyjulilo'ob u jala'achil Yucatán, máaxo'ob ku bo'ol ti' le mola'aya, máaxo'ob ma' tu máan ti' kamp'éel sáalarío mínimo ku náajaltiko'ob.

Tu yéetel le programa Casa Justae' ts'a'ab áantaj ti' máaxo'ob móocho'ob wáa ch'óopo'ob. Ichil le prograama' beeta'ab u yóotocho'ob u ti'al u páajtal u máano'ob, ku ts'o'okole' ku cha'ik ka anak jump'éel ma'alob kuxtalil ichilo'ob, ichil le ja'ab ku ts'a'abal ojéeltbila', ts'a'ab 30 u p'éelal majan taak'inil ti'al u yantal u yootoch le máako'oba' ba'ax tu chukaj 4 millones 584 mil tres pesos. K'a'ana'an xan ka a'alpajake', le taak'in ku ts'a'abal majanil u ti'al le najo'obo', leti' u sen ka'analil ichil tuláakal le ku ts'a'abalo'ob ti' tuláakal u noj lu'umil Mexico, lela' tu chukaj 157 mil pesos. Le prograamaa' ts'o'ok u táakbesa'al ti' u ketlaamil Premio Nacional de Vivienda 2010 ti' CONAVI.

Ichil le programa Casa Digna tu'ux ku majaanta'al yéetel ku su'utul taak'ino', IVEYe' tu k'ubaj 895 u p'éelal majan taak'in ti'al u ma'alobkuuns'aal najo'ob, ba'ax tu taasaj uts ti' xan buka'aj kúuchkaabalilo', ti' 49 méek'táankaajo'ob, u ti'al lelo' ts'a'ab 10 millones 774 mil 229 pesos.

Beetchaj xan le programa Casa Mayapán tu'ux ku múul táakpajal u láak' molayo'ob, INFONAVITE' ku ts'a'ik u taak'inil ti' línea II, u jala'achil Yucataane' ku ts'a'ik le lu'umi ma' sen ko'oyo', lela' yáanal ti' le jach bajux u tojolo'. Ti' u yáax jats

meyaj beetchajo' k'u'ub 164 najo'ob, chéen ti'al u yantal jump'éeel kúuchkabaal tu yo'olal 150 mil yéetel 170 mil pesos, lela' ti'al u yáant máaxo'ob ku náajaltiko'ob jump'éeel salario táankuch tak ka'p'éeel sáansmaali'. Le buka'ax xu'up te'ela' jump'éeel majan taak'in ts'a'ab tumeen INFONAVIT tu yo'olal 25 millones 830 mil pesos, seis millones 70 mil pesose', u ja'alachil u lu'mul Yucataan ts'aej, tuláakal le taak'in xu'up ti' le yáax jaats meyajaj', tu chukaj 32 millones de pesos.

Ti' le programa Tu casa 2010, beetchaj 380 u jeejeláasil meyajajo'ob ti' túumben najo'ob tu colonialil Emiliano Zapata Sur III yéetel san José Tzal ti' u méek'táankaajil Jo', lela' u ti'al xan leyli le jaytúul máako'ob ma' sen ya'ab taak'in yan ti'obo', te'ela' xu'up 50 millones 123 mil 520 pesos.

Ti' le programa Tu Casa 2010 beetchaj 380 u jeejeláasil meyajajo'ob ti' najo'ob ti' Colkonía Emiliano Zapata Sur III yéetel san José Tzal ti' u méek'táankaajil Jo. U ti'al xan le jaytúul óotsil máako'obo', lela' tu yo'olal 50 millones 123 mil 520 pesos.

Beetchaj yaax juntéena', jump'éeel programa u ti'al máaxo'ob yano'ob ti' zonas de alto riesgo, tu'ux le kúuchkabaalilo'obo', ku k'exik u yotocho'ob toopolo'obo' tu yo'olal jump'éeel kun p'áatal ti'obi', tu'ux le bix beeta'anilo' leti' le bix unaj u beeta'al ti'al u yantal jets' óolal ti'obo', le k'iin ku taal k'amkach iik'o'obo', ba'ax tu chukaj 125 u jeejeláasil meyajajo'ob ba'ax tu tojoltaj 13 millones 950 mil pesos.

Ichil le meyajajo'ob beetchajaj'ano'ob ti'al u regularisaarta'al yéetel u ko'onol k'áaxo', ti'al u yila'al ba'ax ti' kun meyaj yéetel bix kun antal lu'um ti'al u páajtal u k'áata'al taak'in yéetel u beeta'al meyajajo'ob u ti'al kaaje', beetchaj 884 mok'taano'ob, ichilo'obe' 617, beeta'ab ti'al u ma'alobkuunta'al u ju'unil le lu'umo'obo', yéetel 267 ti'al u koonol lu'umo'ob tu yo'olal 149.7 hectareaob. Ichil le tu'ux ku ts'a'abal lu'umo' beeta'ab 210 mok'taano'ob, ba'axo'ob tu ts'ajo'ob u páajtalil u yantal u lu'um le jayp'éeel kúuchkabaalilo'oba', ti'al u yantal ba'al u ti'alo'ob.

U ti'al ma' u tse'elel ti' máaxo'ob u yuumilo'obe' táan u yutskíinta'al 142 ju'uno'ob tu'ux ku yutskíinta'al buka'aj yan ti' le lu'umo'oba', táan jump'éeelili'kuunta'al le lu'umo'obo' yéetel yaan xan táan u ja'atsalo'obi', lela' táanil ti' u k'u'ubul ti' u yuumilo'ob 413 u ts'íibilju'unilo'ob lu'mo'ob mana'antako'ob tumeen kaaj, yéetel 483 u ju'unile', u ti'al jujuntúul u yuumilo'ob, bey xan u ju'unil bolon u p'éeelal lu'um si'ibij. Tu yéetel le meyajo'oba' ts'a'ab áantaj ti' 905 u túulal máako'ob, máax ti'ob k'u'ub u ju'unil u lu'umo'ob, beya' mixmáak je'el u páajtal u tselik ti'obe'.

Tu yéetel xan le múul meyaj beetchaj tu yéetel Centro Estatal de Desarrollo Municipal (CEDEM), IVEY, Facultad de Arquitectura ti' UADY yéetel u jala'achilo'ob u méek'táankaajil Ucu'e' ts'o'oksa'ab u beeta'al u ju'unil le Programa de Desarrollo Urbano de Ucu'. Ts'o'oksa'ab xan u beeta'al u meyajil ti'al u yila'al bix u bin k'askúunta'al iik', bey xan u meyajil ti'al u yila'al ba'ax yo'olal k'abéet u k'e'exel bix u meyaj le lu'um yan k'áaxo'obo'.

Ichil u mok'táanil u yúuchul múul meyaj ichil IVEY, CEDEM yéetel Secretaria de Desarrollo Urbano yéetel Medio Ambiente (SEDUMA), bey xan yéetel u taakil u táakpajal u méek'táankaajilo'ob Hunucmá, Izamal yéetel Yaxcabá, ti'al u k'amik u yáantaj u jala'achil le k-lu'umil u ti'al u beeta'al meyajo'ob ich kaaje', tu winaalil octubre ti' u ja'abil 2009 káaj u beeta'al u meyajilo'ob ti'al u beeta'al Programas de Desarrollo Municipal ti' le méek'táankaajo'oba', ichil tuláakal le meyajo'ob ts'o'ok u beetchajalo'obo' ts'o'ok u chukik jump'éeel 80% ti' kanjaatsi': diagnostico, normativo, estrategias yéetel instrumental.

IVEY tu winaalil marzo ti' 2010 tu jets'aj u síik táankuch hectárea lu'um yan San José Tzal, tu noojolil u kaajil Jo'e', ti' Centro de Interacción Juvenil A.C. ti'al u beetik jump'éeel Hospital, yáax jump'éeel bey ku beetchajala' wey tu noojol chik'in

Mexicoe'. Tu yéetel lela' IVEYe' táan u yáantaj ti'al u beetchajal jump'éel kúuchil ti'al u yáanta'al u ch'a' u yóol táankelemo'ob ku drogantikuba'ob.

Ikil u kaxaanta'al ba'ax ku paa'tik máak ti' u kuxtalil yéetel u kaambal ma'alobe', 18 u túulal ti' u j-meyjulil IVEYe' febrero ti' u ja'abil 2010 tu much'uba'ob ti' le Programa de regularización de educación básica péektsilta'ab tumeen Educación para el Adultos del Estado de Yucatán (IEAEY) lela' jach taak'al ti' le programa yan ti' IEAEY ku k'aba'tik "El Buen juez por su casa empieza"

IVEYe' tu ya'alaj u yantal ti' u certificación internacional ti'al u ma'alobtal u jeejeláasil le meyajo'ob ku beetiko' yéetel u ye'esik bix je'el u páajtal u yu'ubik máax ku maan ti'e', u ts'aik ba'ax k'abéet ti' yéetel u ma'alobkuunsik le meyaj ku taal u beeti'o', tu yéetel jump'éel gestión de calidad (SGC) ba'ax ku taal ti' le norma ISO9001:2008. Le meyajo'ob ku páajtal u yila'alo'obo' leti' U ts'a'abal p'aax ti' máak ichil le programa ku k'aba'tik Casa Digna bey xan U Yutskíinta'al yéetel u ts'a'abal u ts'íibilju'unil u lu'um máak.

U ti'al le meyaj ku beeta'al tumeen obra pública y de infraestructura ti'al kaaj yéetel le nu'ukulo'obo', beetchaj túumben najo'ob ti' le programa ku k'aba'tik Casa Universal; Casa Mayapán, Tu Casa yéetel le meyaj ku k'aba'tik Programa de Reubicados de Zonas de Alto Riesgo, bey xan u meyajilo'ob u beeta'al bejo'ob, u jáaliko'ob, u kúuchil tu'ux ku bin éek' ja', u kúuchil tu'ux u yúuchul wiix yéetel ta' yéetel tu'ux u bin ja', potable ja', electrificación, banketas yéetel u kúuchil tu'ux ku ts'a'abal pak'alo'ob.

Beeta'ab xan u jeejeláasil proyeecto'ob ti'al ka anak tuláakal ba'ax unaj ti u fraccionamiento'ob Ciudad Caucel II, San José Tzal, Mayapán yéetel Emiliano Zapata Sur III, ichilo'obe' ti yan u yokesa'al korriente, potable ja', u kúuchil u bin

éek' ja'. Ku ts'o'okole' káajsa'ab xan u páana'al tu'ux yan úuchben meyajo'ob u beetmaj k-ch'ilabkabilo'ob ti 381 hectareas ti' Polígono Caucel II.

Tak tu winaalil septiembre ti' u ja'abil 2010 beetchaj 66 mil 153 meyajo'ob u ti'al u ma'anal najo'ob, ma túun tu yáan óoxp'éel ja'ab meyaje' ts'o'ok u beetchajal jump'éel 82.6%. Ti' le óoxp'éel informe ku ts'a'abal k'ajóoltbila' ts'o'ok u beeta'al 24 mil 800 u jeejeláasil meyajo'ob ti' najo'ob, ichilo'obe' 17 mil 139 u ti'al u ma'anal najo'ob ti' 80 mil najo'ob kun beetbilo'ob, je túun le siete mil 661, u ti'al u ma'alobkuunsa'al najo'ob. K'a'ana'an ka a'alpajake' tu yéetel le meyajo'ob beeta'abo'oba' xu'up 4 mil 377 millones 368 mil 928 pesos.

2.5 Potable ja'

Ti' le óoxja'ab meyaj ti' le túumben ya'abil máako'obo', ts'o'ok u yila'al ba'ax talamilo'ob yano'ob tu yo'olal potable ja', ku ts'o'okole' beeta'ab u láak' meyajo'ob ti'al u kaláanta'al ma' u taasik k'oja'anil, ichil le meyajo'ob beeta'abo'obo' ti' yan lelo'oba':

Tu yéetel le Programa Agua Potable Alcantarillado y Saneamiento en Zonas Urbanas (APAZU) tu yéetel ocho millones 547 mil 838 pesos, tu yéetel taak'in ku taal ti' federación yéetel ti' u jala'achil Yucatan, ichil u láak' meyajo'obe', beeta'ab nukuch meyajo'ob tu taasajo'ob uts ti' u kajnáalilo'ob u noj kaajil Jo', óoli je bix u beeta'al planta de tratamiento de aguas residuales(PTAR) ti'al u yutskíintpajal jump'éel litro ja' ti' jump'éel segundo, lela' beetchaj fraccionamiento Loma Bonita, le meyaja' tu tojoltaj dos millones 586 mil 900 pesos, ku ts'o'okole' beeta'ab xan u láak' jump'éel planta de tratamiento de aguas residuales PTAR ti'al xan u yutskíinta'al jump'éel litro ja' ti' jump'éel segundo, lela' beetchaj fraccionamiento Cordeleros, Chuburná Hidalgo, le meyaja' tu tojoltaj jump'éel millón 960 mil 938 pesos.

Tu yéetel le meyaj ts'o'ok u ch'a'chi'itpajalo' beeta'ab xan u kúuchilo'ob tu'ux u bin éek' ja' fraccionamiento Valle Dorado ti' u colonial San José Tecoh, ba'ax tu tojoltaj cuatro millones de pesos.

Tu yéetel le meyajo'ob táan u beetchajal ba'ax ku ya'alik le jets't'aano'ob tu yo'olal tu'ux úunchak u bin le éek' ja' ku p'atik kaajo', táan u kaláantpajal le ja' yano', ti'al u ma'alob kuxtal le paalalo'ob ku taalo'ob tu paachil k'iino'.

Tu yéetel taak'in ku taal ti' ramo 23, contrataarta'ab meyajo'ob, tu'ux xu'up cuatro millones 354 mil 898 pesos, tu yéetel le taak'in je'ela' beeta'ab le meyajo'oba': sistema de agua potable, parque ti' industrias no contaminantes, ba'ax tu tojoltaj dos millones 314 mil 669 pesos, ku ts'o'okole' utskiinta'ab yéetel ma'alobkuunsa'ab le sistema de agua potable ti' u Fraccionamientoil Pacabtún, le meyaj je'ela' tu tojoltaj dos millones 40 mil 229 pesos.

Le ka'p'éel meyaja' tu ma'alobuunsaj le meyaj ku beetchajal u ti'al le máaxo'ob kajakbalo'ob ti' le tu'uxo'ob ts'o'ok u ch'a'chi'itpajalo', tumeen ya'abchaj máax ti' antal ja', ku ts'o'okole' yaan u muuk'.

Ichil le ja'abil meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila' ts'o'ok u yutskiinta'al 12 u p'éelal tu'ux púuts' ja' ti' reedo'ob yan 18 pulgadas ti'ob, ti' u jeejeláasil colonia yéetel fraccionamiento'ob ti' u noj kaajil Jo', lela' u k'áat u ya'ale', jáaw u púuts'ul 12 litros ja' ti' jump'éel segundo, ja' ku meyaj ti' mil u p'éelal najo'ob.

Tu yo'olal u ts'a'abal ja' ti' le najo'ob u k'áatmajo'obo', éem u k'iinilo'ob ikil u xáantal u ts'a'abal, ti' le wakp'éel k'iin ka'ache', bejla'e' chéen óoxp'éel k'iin ku xáanta'al, beya' ma' tu sen xáantal u ts'a'abal ja' ti' máaxo'ob k'áatik.

Ichil le mejay ku beetchajal ti'al u ja'atsal u kaajil Jo'e', ma'alobchaj u muuk' u jóok'ol ja' ti' u kolonia'ob yano'ob tu xaaman chik'in Jo', ichilo'obe' Chuburná de Hidalgo, Pedregales de Tanlum, tu'ux éem u yuchul tak pool tu yo'olal mina'an u muuk' ja', le tak poolo'obo' éem jump'éel 80%.

Le ba'axo'ob yan u yil yo'olal le ch'e'eno'ob ku je'ebel ti'al u bin ja'o', tu noj kaajil Jo', ila'ab 100% ti' tuláakal le a'ala'ab k'abéet u yila'alo', ichil 12 hoora'ob jach u xaanil.

U ti'al u ma'alobtal u ts'a'abal ja' tu noj kaajil Jo'e', okesa'ab 62 mil 801 meetro'ob tuubo'ob ba'ax yéetel ku k'áalal ke kúuchilo'ob tu'ux unaj u k'uchulo'obo'.

U ti'al u ts'a'abal ja' ti' kúuchkabaalilo'ob kaja'ano'ob ti' kúuchilo'ob jach óotsilo'ob ku k'áatiko'ob ja'e', ts'a'ab nueve mil 661 meetro'ob tuubo'ob ti'al u bin ja', yéetel ts'a'ab xan ka'p'éel ka'anal taanke'ob yaan ti'ob 20 meetro'ob u ka'analil yéetel ba'axo'ob ku bisko'ob 100 m³ ja'.

Chéen u ti'al u yáanta'al le najo'ob ku beeta'alo'ob tumeen u láak' molayo'ob ti' u jala'achila' le k-lu'umila', beetchaj jump'éel ka'anal taanke yan ti' 20 meetro'ob u ka'analail yéetel ku bisik 100 m³ ja', le meyaja' tu tojoltaj 563 mil 689 pesos, ku ts'o'okole' tu taasaj uts ti' maanal 500 u túulal máako'ob kaja'ano'ob fraccionamiento Mayapán ti' u noj kaajil Jo'.

U láak'e' u ti'al u yila'al ba'ax k'abéet ti' u kaajil Cukul ikil u bin u nojochtale', beeta'ab dos mil 264 metro'ob red ti'al u t'o'oxol ja', le meyaja' tu tojoltaj 660 mil pesos.

U ti'al u je'ets'el u meyaj tu beel le planta de tratamiento de aguas residuales (PTAR) ja'ats'a'ab le ch'e'en tu'ux ku bin éek ja' yan colonia Miguel Alemán, lela'

tu noj kaajil Jo', yaan ti' mil 877 u chowaakil yéetel mii 16 pulgada'ob, ba'ax tu taasaj uts ti' le najo'ob yano'ob te'el naats'ila'.

U ti'al u yáanta'al le méek'táankaajo'ob ku k'áatiko'ob ka utskíinta'ak ba'alo'ob ma' tu páajtal u beetiko'obo', le bey wáa yaan noj ba'alo'ob k'aschaja'ano'ob ti' le nu'ukul ku meyaj ti'ob ti'al u ts'aiko'ob ja' ti' kaajo', beetchaj mil 928 u p'éelal u jeejeláasilo meyajo'ob, ichilo'obe' ti' yan lelo'oba': u yila'al ma' u k'astal 66 sistema'ob yéetel u yutskíinta'al wáa ba'ax ti' 315 u p'éelal ekipo'ob elektromekaniko'ob; 457 diagnostiko'ob ti'al ka ila'ak bix yanik u nu'ukulo'obo' yéetel 76 xíimbal, ti'al ka ila'ak bix u bin u meyaj tuláakal le nu'ukulo'obo', tuláakal le meyajo'oba' tu taasaj uts ti' 584 u p'éelal mejen kaajo'ob ti' u jeejeláasil u méek'táankaajilo'ob u lu'umil Yucataán.

2.6 Ba'axo'ob yan ti'al ka'ambesaj

Tu yéetel le taak'in yan ti' Fondo de Aportaciones Múltiples para la Educación Básica (FAM Básica) le Idefey tu beetaj nukuch meyajo'ob u ti'al Educación básica, ba'axo'ob ku ch'a'chi'ital beorae':

Tu méek'táankaajil Halachó beeta'ab u yáax jaats meyaj ti' Centro de Atención Multiple (CAM), tu'ux beeta'ab kamp'éel u kúuchil u ts'a'abal xook yéetel u láak' jo'péele ti'al u meyaj ti' u láak' ba'alo'ob ba'ax tu tojoltaj tres millones 665 mil 915 pesos.

Utskíinta'ab tuláakal ba'al ti' u najil xook Primaria Emiliano Zapata, le meyajo'oba' tu tojoltaj jump'éel millón 828 mil 658 pesos, ba'ax tu taasaj uts ti' 185 u túulal xoknaáalo'ob, utskíinta'ab xan tuláakal ba'al ti' u najil xook secundaria Ermilo Abreu Gómez, le meyajo'obo' tu tojoltaj tres millones 150 mil pesos, ba'ax tu taasaj uts ti' 1360 u túulal xoknáalo'ob.

Ti' u méektáankaajil Sotuta, beetchaj meyajo'ob tu yo'olal ya'abkach ba'alo'ob ti Primaria Nachi Cocom, ba'ax tu tojoltaj dos millones 892 mil 934 pesos ba'ax tu taasaj uts óoli' ti' 335 u túulal xoknáalo'ob.

Tu noj kaajil Jo'e' beetchaj jump'éeel túumben kúuchil tu'ux ya'ab u najilo'ob kaambal ku k'aba'tik Villa Magna. Ti' u yáax jaats le meyaja', beeta'ab wakp'éeel u najilo'ob xook yéetel u láak' óoxp'éeel kúuchile', jump'éele área administrativa, yan , u kúuchilo'ob wiix yéetel ta', yéetel u láak' jump'éele', leti' le tu'ux ku beeta'al le cancha ti'al u meyaj ti' ya'ab ba'alo', u báak'paach, u chúumukil u noj joolil, tuláakal le meyajo'oba' tu tojoltaj cuatro millones 441 mil pesos.

Leyli' xan tu noj kaajil Jo'e', beetchaj xan jump'éeel túumben kúuchil tu'ux yan ya'ab u najilo'ob kaambal ku k'aba'tik Villa Magna, ti' yáax jaats le meyaj beetchaj Jardin de Niños, beeta'ab óoxp'éeel u najil xook, jump'éeel ti'al u meyaj ti' ya'ab ba'ali', jump'éeel direccion, u chúumukil, u báak'paach. U kúuchilil báaxalo'ob, jump'éeel meyaj beeta'ab tu paachil yéetel u noj joolil, tuláakale' tu tojoltaj tres millones 557 mil pesos.

Leyli wey tu noj kaajil Jo'e', u ti'al le máaxo'ob kaja'ano'ob chik'ino' ti' le noj kaaj yéetel u ti'al le méek'táankaajo'ob yano'ob naats'ilo', beeta'ab Conalep Mérida III. Ti' yáax jaats meyaje' beeta'ab u cimientoil le najo'obo', bey xan u kúuchul u yantal kisbuuts'o'ob, waxakp'éeel u najil xook, jump'éeel u ti'al u yantal le administrativo' ba'ax láaj jats'a'antak ichil, u kúuchil u yantal le x-áantajo'obo', dirección, u kúuchul wiix yéetel ta', jump'éeel kúuchil tu'ux ku meyajta'al computo, u báakpaach yéetel u pak'il, ka'p'éeel laboratorio, tuláakele' tu tojoltaj 16 millones de pesos.

Tu yéetel jump'éeel mokt'aan ti'al u yúuchul múul meyaj ichil Instituto para el Desarrollo y Certificación de la Infraestructura Física Educativa del Estado (Idefey) yéetel Colegio de Estudios Científicos y Tecnológicos del Estado de Yucatán(

Cecitey) beetchaj meyajo'ob ti'al u ts'o'oksa'al le yáax jaats ti' le kúuchilo'ob tu'ux u yantal x-áantajo'ob yéetel dirección, yano'ob anillo periférico ti u noj kaajil Jo', le meyajo'oba' tu tojoltaj tres millones 300 mil pesos.

Te'el Facultad de Odontología ti' Universidad Autónoma de Yucatáne', beetchaj jump'éeel naj yan ka'péel piiso' ti' u ti'al clinica'ob yéetel u najil xook, tuláakale' yaan waxakp'éeel u kúuchil u ts'a'abal xook yéetel ukp'éele' ti'al u meyaj ti' u láak' ba'alo'ob, lela' tu tojoltaj cuatro millones 944 mil 638 pesos.

Tu chan kaajil Dzeal ti' u méek'táankaajil Kaua, beetchaj u najil xook ti'al telesecundaria ba'ax jach káajal ku beetik, te'ela' beeta'ab ka'p'éeel u najil u ts'a'abal xook, u kúuchil wiix yéetel ta', u chúumukil, u báak'paache' ts'a'ab u maayail, lela' tu tojoltaj jump'éeel millón 490 mil pesos.

Ti' u méek'táankaajil Temax beetchaj tu najil xook secundaria Ramiro Rodriguez Aguayo, jump'éeel u k'íiwikil báaxal u ti'al tuláakal le xoknáalo'obo', bey xan u ti'al kaaj, lela' tu tojoltaj jump'éeel millón 600 mil pesos.

U ti'al le ka'ambesaj ti' media superior beetchaj jump'éeel meyaj ku k'aba'tik "Educación Media" te'ela' ila'ab Centro de Estudios Tecnológico del Mar (Cetmar) ti' u méek'táankaajil Progreso, te'ela' láaj utskíinta'ab u najil le xooko', ts'a'ab ti' puzolanico ti'al ma' u séeb la'abal, tuláakale' tu tojoltaj 3 millones 384 mil pesos, yéetel tu taasaj uts óoli' ti' 480 u túulal xoknáalo'ob.

Ti le Instituto Tecnológico yan Motulo', beetchaj jump'éeel noj meyaj tipo II, tu'ux beeta'ab 12 u p'éeelal u kúuchil u ts'a'abal xook yéetel u láak' 15 u p'éeelale', ti'al u láak' meyajo'ob, tuláakale' tu tojoltaj 11 millones 634 mil 747 pesos.

Ti' le Instituto Tecnológico yan Conkalo' beeta'ab jump'éeel noj meyaj tipo II tu'ux beeta'ab 15 u p'éeelal u kúuchil u ts'a'abal xook, ka'p'éeel laboratorio yéetel u láak' óoxp'éeel kúuchil u ti'al u láak' ba'axo'ob, le meyajá' jóok' u tojol ti Fondo de Aportaciones Múltiples para la Educación Superior (FAM SUPERIOR) tu tojoltaj 20 millones 298 mil 982 pesos.

Tu ts'ooke' te'el Instituto Tecnológico tu noj kaajil Tizimiine, beetchaj ka'p'éeel u kúuchil u ts'a'abal xook, jump'éeel kúuchil tu'ux ku na'akal máak yéetel u kúuchil wiix yéetel ta', lela' tu tojoltaj jump'éeel millón 735 mil 231 pesos.

2.7 Programa Mu'uk'a'ankuunsaj

Ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila', u jala'achil Yucatane', tu yéetel le programa ku k'aba'tik Fortalecer, tu beeta'aj meyajob ti'al u yáant le méektáankajob jach je'el u páajtal u yúuchul wáa ba'ax loobil ti'ob wáa ka talak chak ik'aal wáa u láak' ba'alo'ob beya'.

Le kaajob áanta'abob tu yéetel le programaa', ti' yano'ob tu jáal u káak'náabil le k-lu'umila, wáa ka teéek úuchuk wáa ba'axe', leti'obe' je'el u séeb toopo'obe', tu yo'olal lelo', tu yéetel le programaa' ts'a'ab plaanta'ob ku ts'aik korriente, beyo' u kúuchil u beeta'al ch'ujuk waaj, u kúuchil tu'ux ku beeta'al u waajil ix'i'im, u najilob toj óolal yéetel le nu'ukulob ku meyajob ti'al u t'aan máak tu láak tu'uxo', je'el u meyajob tu beelile', beya' le kaaj ka toopoke', je'el u páajtal u yantal ba'al u jaant yéetel u t'aan bey ma' úuchuk mixba'alo', tu yoorail yéetel le ku ts'o'okol u yúuchul wáa ba'ax loobilo'.

Tu yo'olal xan lelo' mana'ab kamp'éeel ti' le plaanta'oba' u ti'al u yáanta'al u méek'táankaajil Celestún, óoxp'éele' u ti'al u yáanta'al u kaajil Sisal, ti' u méek'táankaajil Hunucmá, ba'ax tu taasaj uts ti' mil 436 u túulal máako'ob.

Leyli u ti'al lelo', mana'ab 15 u p'éelal u planta'ilo'ob korriente, ichil le jayp'éela' jo'p'éele' ts'a'ab tu méek'táankaajil Progreso, ba'ax tu taasaj uts ti' nueve mil 324 u túlal máak, kamp'éele' ts'a'ab Chuburná Puerto, ba'ax tu taasaj uts ti' mil 436 u túlal máak, óoxp'éele' ts'a'ab Chelem Puerto, le ba'axa', tu taasaj uts ti' mil 77 u túlal máak, yéetel u láak' óoxp'éele' ts'a'ab Chicxulub Puerto, ba'ax tu taasaj uts ti' mil 77 u túlal máak.

Mana'ab xan u láak' ka'p'éele' u ti'al u ts'a'abal tu méek'táankaajil Dzidzantún, ba'ax tu taasaj uts ti' 718 u túlal máak, jo'p'éele' ts'a'ab u ti'al u méek'táankaajil Dzilmam de Bravo, ba'ax tu taasaj uts ti' mil 795 u túlal máak.

Ku ts'o'okole' mana'ab xan óop'éel le plaanta'obo' ka ts'a'ab ti'al u yáanta'al u méek'táankaajil Sinanche', ba'ax tu taasaj uts ti' mil 77 u túlal máak, u láak' kamp'éele' ti'al u yáanta'al u méek'táankaajil Telchac Puerto, ba'ax tu taasaj uts ti' mil 436 u túlal máak, u láak' kamp'éele', ts'a'ab ti'al u yáanta'al u méek'táankaajil Yobain, ba'ax tu taasaj uts ti' mil 436 u túlal máak.

Tu ts'ooke' mana'ab óoxp'éel plantae', ti'al u yáanta'al u méek'táankaajil Panabá, le ba'axa', tu taasaj uts ti' mil 77 u túlal máako'ob, lajun u p'éelale' ts'a'ab ti'al u yáanta'al u méek'táankaajil Tizimin, ichil le jayp'éela' jump'éele' ts'a'ab tu chan kaajil Chan Cenote, ba'ax tu taasaj uts ti' 359 u túlal máak, u láak'e', ts'a'ab Tixcacal, ba'ax tu taasaj uts ti' 359 u túlal máak, u láak' jump'éele' ts'a'ab Popolnah, lela' tu taasaj xan uts ti' u láak' 359 u túlal máak, u láak' jump'éele' ts'a'ab El Cuyo, ba'ax tu taasaj uts ti' u láak' 359 u túlal máak, u láak' óoxp'éele' ts'a'ab Colonia Yucatan, ba'ax tu taasaj uts ti' mil 77 u túlal máak yéetel u láak' óoxp'éel ts'a'ab Dzonot Carretero ba'ax tu taasaj uts xan ti' mil 77 u túlal máak.

3. U PÉEKTZILTA'AL JUMP'ÉEL TÚUMBEN BIX UNAJ U YANTAL TAAK'IN

Gobierno del Estado de Yucatán
Poder Ejecutivo
2007-2012

3. U PÉEK TZILTA'AL JUMP'ÉEL TÚUMBEN BIX UNAJ U YANTAL TAAK'IN

3.1 Ba'axo'ob k'abéet ti'al u yantal jump'éel ma'alob náajalil

Ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila' tu yéetel le Programa de Apoyo a los Productores de calzado bey xan tu yéetel le programa u ti'al le u xoknáalilo'ob Primaria'ob x-ma bo'olil ku k'aba'tik Pasos que Dejan Huella, tu taasaj uts ti'115 u túulal máako'ob ku beetiko'ob xanabo'ob yéetel ti' bolon u túulal máaxo'ob konik u nu'ukul u beeta'al le xanabo'obo'.

Äanta'abo'ob u méek'táankaajilo'ob Chapab, Hunucmá, Jo' yéetel Ticul. U ti'al le meyajá' xu'up cinco millones 487 mil 892 pesos tsaq'ab tumeen u jala'achil le k-lu'umila'. Ichil xan le meyaj ku taal u beetik Sistema para el Desarrollo Integral de la Familia en Yucatán (DIF-Yucatán) tu yéetel Secretaría de educación k'u'ub 79 mil 680 u ts'áamal xanabo'ob ti' xan le jaytúul xoknáalo'obo', ti' u primarial x-ma' bo'olil ti' u méek'táankaajilo'ob Celestún, Halachó, Kanasín, Kinchil, Macanú, Jo', Tetiz yéetel Ucu,

Ichil le meyaj ku taal u beetchajal tumeen le jala'achil ti'al u yúuchul koonol tak tu láak' tu'ux ti'al u k'ajóolta'al Yucataán bey jump'éel lu'um ku páajtal u taal máak u beet u meyaj u taak'in yéetel u ti'al moka'aano'obe' yéetel ti'al u beeto'ob múul meyaj'obe', tu k'iinilo'ob 2 tal 4 ti' junioe', te'el Centro de Convenciones y Exposiciones Yucatán Siglo XXI, beechaj jump'éel noj much'táambal tu k'aba'taj XVII Congreso Nacional de Comercio Exterior Mexicano, tumeen Consejo Empresarial Mexicano de Comercio Exterior, Inversión y Tecnología (COMCE)

Ichil le chíimpoolal k'u'ub ku k'aba'tik Premio Nacional de Exportación 2010 ts'a'ab tumeen COMCE ti' le empresa'ob jach chíikpaj u meyajo'obo', yaan jump'éele' leti' le ts'a'ab ti' le empresa ku k'aba'tik Keken (K'éeek'en) tu yo'olal ma'alob meyajnajik.

Le Secretaría de Fomento Económico (Sefoe) tu tsolxikintaj yéetel meyajnaj tu yéetel le empresa'ob ku meyajtiko'ob empakeo'ob, tu kaxaantiko'ob ka yanak u código de barra'ob yéetel le taak u ts'áaiko'ob ba'ax ma'alobil ku taasik le ba'axo'ob ku koniko'obo', ichil u láak' ba'alo'ob' k'a'ana'antako'ob áanta'abo'ob xan ti'al u yantal ba'ax ti'ob yéetel u beetik u koonolo'ob ti' ma'alob kúuchilo'ob. Ti' le meyajja', 40 empresa'ob t'aanajo'ob tu k'aaba' u láak'o'ob wey yucataani'obe' ti' Sams Club. Le meyajja' beetchaj xan tu yéetel Comercial Wal Mart, máax tu much'kiintaj ti' jump'éele' kúuchil tuláakal le máaxo'ob ku koonol ti'o' tu'ux táakpaj 17 u p'éelel empresa'ob weyilo'obe'.

Sefoe xane' tu beetaj u láak' meyajo'oib tu yéetel u láak' molayo'ob ti' le jala'achila', óoli' je bix Secretaría de Educación, máax ti' tu ts'aj jump'éele' múuch'kaambal tu yo'olal bix je'el u páajtal u beeta'al factura electronika'obe', te'ela' ka'ambesa'ab 50 u túlal máako'ob ku meyajo'ob u ti'al kaaj ti' le molay ts'o'kim u ch'a'chi'itpajalo'.

Te'el ventanilla ku k'aba'atik Ventanilla de la Asociación Mexicana de los Estándares para el Comercio Electrónico (AMECE) ila'ab ba'ax u k'áat junk'áal empresa'ob tu yo'olal código de barras. Le ventanillaa' ts'o'oko un yantal yajab ba'ax u yil ka anchajak le punto 16 ti' Pacto Económico por Yucatan (PEY) ba'ax ku jets'ik le estándar ti'al ba'alo'ob ku beeta'alo'ob weye', ku ts'o'okole' wáa mina'ane' ma' tu páajtal u je'ets'el bix unaj u yúuchul meyaj je bix u ya'alik le nukuch najilo'ob koonol wey Mexico yéetel ti' táanxel noj lu'umilo'obe'.

U ti'al xan u ts'a'abal k'ajóoltbil le estard de identificación ti' tuláakal le ba'axo'ob ku beeta'alo', AMECE tu ts'aj ka'ambesajo'ob tu'ux táakpaj 27 u túlal máako'ob ti' 18

empresa'ob, lela' ku ts'áik u páajtalil ti'ob ti'al u ketikuba'ob yéetel u láak'o'ob, tumeen beya', ku yantal u páajtalil ti'ob u yokolo'ob ti' le nukuch empresa'obo', ma' chén weye', bey xan tu láak' tu'ux ti' u noj lu'umil Mexico wáa ti' u láak' noj lu'umo'ob.

Ti' le feria beeta'ab X-matkuilo', Sefoe tu ts'aj u yáantaj ti' 163 u túlal máako'ob táakpajo'ob ti'al u konik ba'axo'ob ku beetiko'ob, ku ts'o'okole' tu múul ilaj xan le kúuchil tu'ux yanchaj le u jala'achil Yucataano', tu'ux yanchaj u jeejeláasil le molayo'ob ti' le jala'achila'. Le buka'aj u tojol le koonol beetchaj tumeen tuláakal le máaxo'ob táakpajo'obo' tu chukaj dos millones 694 mil 980 pesos, ma túun chíikpaj beya', le kúuchila' ma'alob ti'al u koonol le máaxo'ob beetik u jeejeláasil ba'alo'ob u kono'obo', bey xan u ti'al le aj meyaj k'abo'obo'.

Bey xano' payalt'anta'ab Yucatan ti' u x-máank'iinalil San Marco 2010, Aguascalientes, tu yo'olal lelo' Sefoe' leti' jo'olbes u táakpajal 41 u túlal yucateco'ob, ichilo'obe 16 u túlal mejen empresario'ob (ka'p'éel cooperatiiva, jump'éele' u ti'al aj beetaj un'ukulo'ob yéetel k'éwel, 11 u túlalob yéetel juntúul máax beetik bolsa'ob u ti'al ko'olelo'ob yéetel u jeejeláasil ba'alo'ob) táakpaj xan 25 aj meyaj k'abo'ob. Le bajux koonol tu beetaj le máaxo'ob bino'ob wey Yucataane' ku chukik tres millones 414 mil 868 pesos.

U ti'al u beetchajal jump'éel meyaj péektsilta'an tumeen Grupo San Francisco de Asis, tu yo'olal u yila'al bix unaj u beeta'al yéetel ka anak ba'alo'obe', tu k'áatajo'ob jump'éel taak'in ti' programa PROLÓGYCA ti Secretaría ti' Economía, tu yo'olal dos millones 119 mil 183 pesos, le taak'in ts'a'aba' u ti'al jump'éel kúuchil tu'ux ku much'kiinta'al yéetel tu'ux ku páajtal u jóok'sa'al ba'alo'ob ti'al bisbil tu láak' tu'uxo'ob Centro de >Distribuciión (CEDIS), le ba'axa' u ti'al le múuch'kabila', beya'

je'el u páajtal u yúuchul koonol ti' tuláakal le máako'ob ku taalo'ob maan ti' u láak' tu'ux wey Yucataane'.

Tu yéetel le meyaja' anchaj lajump'éeel meyaj beetbil, ku ts'o'okole' ka'ansab xan la jaytúul máako'obo' ti'al u beetik ma'alob u meyajo'ob, leti'ob túune', suunaj tecnicoilo'ob, anchaj u páajtalil u k'uchulo'ob tak ti' cinco mil 500 najo'ob , na'ak le jayp'éeel kaaja ku k'ubiko'ob tuláakal winaalo'obo', lela' na'ak jump'éeel 40%. Bey xana' jéets' u yila'al buka'aj ba'al yan, buka'aj ku binetiki' yéetel buka'aj ku yéemel te'el tu najil koonolo', ku ts'o'okole', ma'alobchaj u meyaj le 22 joolo'ob yan ti' le CEDISo'.

3.2 U péektzilta'al u meyajta'al pak'alo'ob yéetel chuk kay

Tu yéetel le programa ku k'aba'tik Producir k'u'ub u jeejeláasil áantajo'ob tu yo'olal nu'ukulo'ob, ekiipo'ob ti'al u yúuchul meyaj, le ba'axa' tu taasaj uts ti' cuatro mil 181 u túulal j-meyjulo'ob, ichilo'obe' dos mil 174 xiibo'ob yéetel dos mil siete u túulalo'obe' ko'olelo'ob. Le buka'aj tu tojoltaj tuláakal le ba'axo'obo' cinco millones 598 mil 645 pesos.

Xu'up 43 millones 406 mil 252 pesos ti' le Programa para la Adquisición de Activos Productivos ti'al le áantaj ti' kaajo'obo', ba'ax tu cha'aj ti' le mil 523 u túulal j-meyjulo'ob máx áanta'abo'obo' u páajtal u manik ekiipo'ob, nu'ukulo'ob yéetel makinaria ti'al u meyajtik u lu'umo'ob.

Ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'bal k'ajóoltbila', ti' le programa ku k'aba'tik Multiplicar xu'up 30 millones 117 mil 810 pesos, ti' le buka'aja' u jala'achil u lu'umil Yucataane' tu ts'aj 15 millonesi', je túun le máax ti'ob ts'a'ab le áantajo', tu ts'ajo'ob 15 millones 117 mil 810 pesos. Le taak'ina meyajnaj ti'al u ma'anal u janal ba'alche'ob, azukáar, u nu'ukulilo'ob meyaj yéetel ekiipo'ob ti'al u ma'alobtal le

meyaj ku taal u beeta'al tumeen cuatro mil 666 u túullal j-meyjulo'ob ti' 65 u p'éelal méek'táankaajo'obo'

Tu yéetel le programa ku k'aba'tik Atención a Contingencias Cimatológicas, ma'an u polizail seguuro'ob ba'ax ku cha'ik ti' le máaxo'ob ku meyaj'o'obo', u ka' suut junjaats ti' le taak'in ku beetiko'ob u meyaj u ti'al ka séebchajal u táakpajalo'ob ti' u meyaj'o'ob tu ka'téeno'. Ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila' xu'up 31 millones siete mil 66 pesos u ti'al u aseguraarta'al 213 hectarea u pak'alil puuto'ob, 10 mil 210 hectarea ti' u pak'alil x-chiina yéetel 100 mil 72 hectarea k'áax tu'ux pak'an ixi'im. Ti' tuláakal le taak'ina' u jala'achil u lu'umil Yucataane' tu ts'aj tres millones 819 mil 861 pesos, u yalabo', ts'aabilak tumeen federación.

Tu yéetel le programa ku k'aba'tik Solidaridad Alimentaria, ts'a'ab 19 millones 503 mil 393 pesos u ti'al 26 mil 821 u túulal máako'ob ti' 23 u p'éelal méek'táankaajo'ob yano'ob ichil le prograamaa'. Le kúuchkabaalilo'obo' tu k'amajo'ob u páaketeilo'ob ba'alo'ob jaantbil óoli' je bix (arroz, sopa, u purejil papa) k'u'ub ti'ob séemanal u ti'al le mejen paalalo'ob ku bino'ob ti' u najilo'ob xook ti' primaria yano'ob ichil le prograamaa'.

U ti'al u ka' ch'ajo'olta'al le mokt'aan beetchaja'an ichikl u jala'achil u lu'umil Yucataan yéetel Fondo de Medio Ambiente Mundial de México (tu yéetel programa de Pequeñas Donaciones) ts'a'ab dos millones 980 mil 800 pesos u ti'al u ma'anal mil 104 u p'éelal páakete tecnologico'ob, tu'ux taal ixi'im, u jeejeláasil nu'ukulo'ob, jump'éel sistema ti'al jóoyab ch'ach'ajaankil ku beetik u ja'il, fertilizante organico'ob yéetel u láak' ba'alo'ob u ti'al u beetchajal mil 104 u p'éelal kúuchilo'ob ti'al u yúuchul pak'al tumeen le kúuchkabalailo'obo'.

Bey túuna' mil 104 u túulal ko'oleo'ob ti' 27 u p'éelal méek'táankaajo'obe' anchaj uts ti'ob, ku ts'o'kole péektsilta'ab u suuktal u meyaj ba'alo'ob naturaalo'ob u ti'al u yúuchul janal bey x-ma' quimicoilo'obo'.

Le programa Reactivar leyli tu t's'aj u yáantaj ti'al u kaxaantik ba'ax meyajil u k'áat u beet máak ti'al u pak'al wáa u yalak'tik ba'alche'ob ichil ko'olelo'ob, táankelemo'ob yéetel ichil nukuch wíiniko'ob. U ti'al lelo' ts'a'ab siete millones 123 mil 610 pesos, ba'ax tu taasaj uts ti' 309 u túulal máako'ob ti' 35 u p'éelal méek'táankaajo'ob.

U tsoolil le ka'aba'ob yano'ob ti' Seguro del Mar ti' yan ocho mil 934 u túulal aj chuk kayo'ob yaan u seguuro'obi'. Wáa ka téek kíimik juntúul ichilo'obe', u kúuchkabaalilo'obe' ku k'amiko'ob jump'éel taak'in u ti'al u bo'otiko'oib u mu'ukul u láak'alaalo'ob tu yo'olal cinco mil pesos, bey xan tres mil 500 pesos yéetel jump'éel despensa, ba'ax ku tojo'ltik 350 pesos tuláakal winaal ichil táankuch ja'ab.

Ichil le ja'abil meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila', k'a'am ba'alo'ob utstako'ob tu yo'olal le seguroa' tumeen bolon u p'éelal kúuchkabaalilo'ob ti' u méek'táankaajilo'ob Celestún, El Cuyo, Hunucmá yéetel Progreso. Le taak'in xu'upo' tu chukaj 252 mil 900 pesos ba'ax ts'a'ab tumeen u jala'achil u lu'umil Yucataán.

Le arrecife ma' naaturaalo'obo' ma' chéen ku yáantiko'ob ka utskíintpajak yéetel ka u ch'a' u yóol le ba'axo'ob kuxa'ano'ob te jáal k'áak'náabo', ku cha'iko'ob xan u yantal kúuchilo'ob ti'al u bin xíimbal máaki. Ma túun tu yéetel Sagarpae' beetchaj arrecifeo'ob ma' naturaalo'ob tu kaajilo'ob Chuburná Puerto, Dzilam Bravo yéetel Sisal, tu yéetel le meyaj ku beetchajal ti'al ma' u k'askúunta'al mixba'al, lela' ti'al u yantal ba'alo'ob k'a'ana'antak. U ti'al lelo' xu'up cinco millones 566 mil 403 pesos, ichilo'obe' tres millones 618 mil 162 federacioon ts'áej yéetel jump'éel millon 948 mil 241 u jala'achil Yucataána ts'áej.

Tu yéetel taak'in ku taal ti' Programa Estatal de Apoyos a productores de Yucatán, ts'a'ab áantaj ti' 21 proyeecto'ob ti' ukp'éel méek'táankaajo'ob, ba'ax tu taasaj uts ti' 210 u túulal j-meyjulo'ob, ba'ax tu tojoltaj cuatro millones 251 mil pesos. Tu yéetel le taak'ina' ma'an kantúul séemental wakax, 25 ti'al aalankili', 30 u túulal tamanao'pb ti'al aalankili' yéetel 70 roollo alambre yaan u k'i'ixel, bey xan áantajo'ob ti'al u ch'aik u yóol le tu'ux ku yalak'ta'al wakaxo'ob ku yáanta'alo'obo'.

U láak' ba'ale' ila'ab u táakmuk'ta'al le máaxo'ob ku yalak'tiko'ob wakaxo' ti'al ka u ma'alobkuunso'ob u waakaxo'ob, le taak'in ts'a'aba' meyajnaj ti'al u ma'anal 28 u túulal séementaal wakaxo'ob, ba'ax tu yáantaj 53 u túulal máako'ob ti' nueve u p'éelal méek'táankaajo'ob, ba'ax tu tojoltaj 512 mil 999 pesos, ti chéen áantaje' k'u'ub 319 mil 881 pesos, ichilo'obe' 196 milo 314 pesose' federación ts'aéj, 102 mil 767 pesose' u jala'achil Yucataane ts'áej, le máax ti'ob ts'a'ab áantajo' tu ts'ajo'ob 193 mil 118 pesos yéetel 20 mil 800 ti' u láak' ba'alo'ob.

Ts'a'ab áantaj ti'al u ma'anal 749 u túulal wakaxo'ob ku taalo'ob tu láak' tu'uxo'ob wey Mexicoe' u ti'al 50 u túulal wakaxnáalo'ob ti' 10 u p'éelal méek'táankaajo'ob. Le ba'axa' tu tojoltaj seis millones 512 mil 999 pesos, ti' le buka'aja' Gobierno Federaale' tu ts'aj 372 mil 232 pesos', u jala'achil Yucataane' tu ts'aj 277 mil 355 pesos, le wakaxnáalo'obo' tu ts'ajo'ob dos millones 515 pesos', ti' u láak' ba'alo'obe' 347 mil 750 pesos.

3.3 U tal wáa u bin xíimbal máak tu láak' tu'ux

Leyli úuch jump'éel múul meyaj tu yéetel Consejo de Promoción Turística de México (CPTM) tu yéetel le Convenio Cooperativo Publicidad 2010 tu yéetel Gobierno Federal, máaxo'ob tu ts'ajo'ob 70 millones de pesos, ba'ax xu'up ti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil le k-lu'umila', 35 millonese', meyajnaj ti'al u péektsilta'al wey t-noj lu'umile', u láak' 35 millonese' ti'al u péektsilta'al k-lu'umil táanxel noj

lu'umilo'ob. Le taak'in a'ala'an u ts'a'abal tumeen u jala'achil Yucataan u ti'al u beetchajal le mokt'aano', 35 millones de pesos.

Ti' le 35 millones de pesos tu xupaj le CPTM, siete millonese Europa xu'upij, yéetel 28 millonese', xu'up ti'al u péeksilta'al mercado norteamericano.

Sen anchaj táakpajal ti' le XXXV Tianguis Turístico Acapulco, te'ela' ts'a'ab jump'éeel kúuchil ti'al u yantal Yucataan, tu'ux anchaj 12 u p'éelal mejen kúuchilo'ob, tu'ux áantajnaj 14 u p'éelal hoteelo'ob, wakp'éeel agencias de viajes yéetel u láak' máako'ob ku meyajo'ob ti'al u k'amiko'ob aj xíimbalob, bey xan Asociación Mexicana de Hoteles en Yucatán A.C. (AMHY), Asociación de Agencias Promotoras de Turismo en Yucatán A.C. (AAPROTUY), te'el xana' táakpaj Hacienda Santa Cruz Palomeque, Sotuta de Peón, u ti'al le múuch'kabil ku k'aba'tik Mayaland del Grupo de Starwood, Transportadora Turísticas Autotur, yéetel u méek'táankaajil Izamal. Ti' le múuch'kabila' mokt'anta'ab meyajo'ob ti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil Yucataan tak Europa, Norteamérica yéetel wey t-noj lu'umile'.

Beetchaj le Regata Internacional Transcontinental de Veleros Ruta Solidaria del Chocolate, lela' tu ts'aj u páajtalil u péeksilta'al u k'ajóolta'al Yucataan ti' le máaxo'ob kaja'ano'ob Europao', lela' ichil le noj lu'umo'b k'ajóolta'ano'ob francofono'ob (Francia, Luxemburgo, Bélgica yéetel Suiza). Le ba'axa' jóok' tu jáal káak'náabil Sant-Nazaire, Francia tak tu jáal k'áak'náabil Progreso, ku ts'o'okole' ts'a'ab k'ajóoltbil tumeen ya'abkach medios de comunicación deportivo yéetel culturaalo'ob yano'ob Francia, máaxo'ob t'aanajo'ob ya'ab tu yo'olal Yucataan, u miatsil, yéetel le jats'uts kúuchilo'ob yan ti'o'.

Ichil le ja'abil meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila', beeta'ab u jeejeláasil meyajo'ob u ti'al u k'a'amal máako'ob ku taalo'ob xíimbal táanxel tu'uxilo'ob tu yo'olal 117 millones 800 mil pesos, ba'axo'ob ts'a'abo'ob tumeen u jala'achil le k-lu'umila', yéetel

tumeen federación tu yéetel le mokt'aan ku k'aba'tik Convenio Modificatorio de Coordinación en Materia de Reasignación de Recursos 2009, le ba'ax je'ela' tu cha'aj u beeta'al 12 u p'éelal nukuch meyajo'ob yéetel ka'p'éel xak'alkaaxan , beetchajo'ob tu méek'táankaajilo'ob Chemax, Halachó, Izamal, Oxkutzcab, Progreso Tinum yéetel Valladolid.

U ti'al u jóok'ol nukuch baarko'ob tu jáal k'áak'náabile', Progresoe', káaj u meyaj ikil tu yokesilak ichil le baarko'ob ku k'uchulo'ob ti'al leti' le crucero ku k'aba'tik Pacific Dream, ba'ax u ti'al naviera Pullmantur, ba'ax ichil le tu'ux ku bin ku k'aba'tik Caribe Mayao' tu na'aksaj ichil marzo tak junio ti' u ja'abil 2010 cuatro mil 733 u túlal máako'ob aj xíimbalo'ob, óoli tuláakalo'obe mexicanaano'ob. Tu yo'olal ma'alob binik ti'ob le ka yáax k'ucho'oba', le nuxi baarko'a tu ya'alaj u taal tu ka'atéen ti'al u yáaxk'iinil u ja'abil 2011.

Ichil le Programa Integral de Capacitación y Competitividad Turística (PICCT) yéetel tu yo'olal jump'éel taak'in de tres millones 971 mil pesos ku taal ti' federación yéetel ti' le jala'achila', ts'a'ab tu yéetel UADYe' 93 u p'éelal ka'ambesajo'ob, ba'axo'ob tu taasaj uts ti' mil ochocientos 14 u túlal máako'ob ku k'amiko'ob aj xíimbal máako'ob ti' u méek'táankaajilo'ob Celestún, Halachó, Izamal, Maní, Jo', Progreso, Rio Lagartos, Ticul, Uxmal yéetel Valladolid.

K'u'ub waxakp'éel chíimpoolal H, ba'axo'ob e'esik u je'ela'anil wáa u ma'alobil u meyaj kúuchilo'ob, ba'ax ku chíimpoltik u kaláanta'al ma'alob le janalo'ob ku beeta'alo'ob ti' najo'ob tu'ux ku k'a'amal máako'ob wenelo', yéetel kúuchilo'ob tu'ux ku yúuchul chéen janal wey tu lu'umil Yucataane', lela' tu yo'olal tu beetilako'ob le ba'ax ku ya'alik Norma Mexicana NMX-F605 NORMEX 2004 . Ichil xan le programa Moderniza (Distintivo M) ba'ax ku éejentik le sistema de gestión, tu'ux beeta'ab ma'alob meyaj je bix u ya'alik mejen yéetel ma' sen nojoch empresa'ob

ku k'amiko'ob aj xíimbalo'ob wey t-lu'umile', k'u'ub 58 u p'éelal chíimpoolalo'ob ti' agencia de viajes, retauranto'ob yéetel hoteelo'ob.

Ichil le Convenio de Coordinación en Materia de Reasignación de recursos u ti'al u xu'upul tu ja'abil 2010, u jala'achil Yucataan, yéetel federacioone' tu mokt'anto'ob u xupiko'ob 71 millones 500 mil pesos jujuntu'ul ti'obe', u ti'al u beeta'al meyajo'ob tu méek'táankaajilo'ob Izamal, Jo', Progreso yéetel Valladolid. Tulákaale' tu chukaj 143.5 millones de pesos ti'al u beetchajal le meyajo'obo'.

Ichil le ja'abil meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila' káaj u meyaj le Programa de Certificación de Especialización de Destinos, Congresos y Convenciones, lela' ba'ax ku kaxaantike' ka beeta'ak jump'éel ma'alob meyaj tu'ux ku k'uchul máak xíimbal, u ti'al lelo' unaj u ya'alpajale' Yucataane' leti' jump'éel ti' le kúuchilo'ob ku k'amiko'ob aj xíimbalo'ob yáax káaj u meyajtiko'. U yila'al bix u beetchajal le meyaja', múul beetchaj tu yéetel Secretaría de Turismo (Sectur); PCO Meetings México; National Bussines Travel Association (NBTA) yéetel Asociación Mexicana de Recintos Feriales (AMEREF).

Yéetel jump'éel meyaj ti'al u péektsilta'al u taal aj xíimbal u ya'abil máako'ob wey Mexicoe', beeta'ab u ti'al le máaxo'ob ti' u noj kaajil Mexicoe' jump'éel meyaj u ti'al u k'ajóolto'ob Yucataan, le ba'ax je'ela' beeta'ab tu yo'olal u yuumilo'ob kúuchilo'ob tu'ux ku péektsilta'al kúuchilo'ob ti'al xíimbatbil, u jo'olpóopolo'ob, u gerenteilo'ob, bey xan ti' máako'ob ku beetiko'ob múuch'meyajo'ob. Le meyaja' beetchaj tu yéetel le k'aba'a' Yucatan 2010. U xookil le túumben k'atuno' tán u káajal, lela' péektsilta'abe' ichil 120 u túulal máako'ob, taal u k'ajóolto'ob le ba'axo'ob yan tu chiik'in Yucataan, u noj kaajil Jo', Valladolid, bey xan u báak'paach EkBalam.

Tu yéetel le naviera *Carnival*, bin xíimbatbil u jeejeláasil noj kaajo'ob ti' Estados Unidos óoli' je bix Tulsa, Oklahoma, El Paso, Nueva Orleans. Detroit yéetel

Columbus, lela' ti'al u péektsilta'al le jats'uts kúuchilo'ob yano'ob Yucataano' ti maanal 300 u túulal agente'ob, lela' u ti'al le aj xíimbalo'ob ku taalo'ob ti' cruceero'obo'. Ichil le ba'ax yáax beetchajo', beeta'ab u taal 120 u túulalal ku péektsiltiko'ob u bix xíimbal máak tu láak' tu'ux ti' cruceero'ob yano'ob Estados Unidoso', máaxo'ob tu xíimbatajo'ob yéetel tu k'ajóolta'ob nukuch kúuchililo'ob tu'ux je'el u páajtal u k'uchulo'ob wey t-lu'umile'.

Bey jump'éel k'ub óolal ikil u ka' ch'a'jo'olta'al u taasa'al aj xíimbalo'ob wey t-lu'umile', ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'abal ojéeltbila', je'ek'ata'ab bolomp'éel najo'ob tu'ux u p'áatal máak wenel, ba'ax yan ti'ob 271 cuarto'ob, yan ti'ob óoxp'éel eek' wáa jo'p'éel eek'. Te'el xan tu yáax táankuch u ja'abil 2010 je'ek'ata'ab jo'p'éel naj ti'al u p'áatal wenel máak, ichil tuláakalo'obe' yaan 159 cuarto'ob, ichil le túumben najo'oba' ti yano'ob Mission Express yéetel Casa Continental, lela' ti' u méek'táankaajil Jo', yéetel Hacienda Sac Nicté, ti' u méek'táankajil Izamal.

Le 30 ti' marzo máan ti' u ja'abil 2010, jump'éel ba'al mix juntéen beetchajake' yéetel bey jump'éel chíimpoolal ti' maaya kaaj yéetel ti' ba'ax u ti'al u lu'umil Mexicoe', u jala'achil u lu'umil Yucataane', tu manaj le k'áaxo'ob tu'ux yan Chichen Itzá, tablajes catastrales 3232 yéetel 7758, tu yo'olal 230 millones de pesos, le ba'ax je'ela' yaan u cha'ik u táakpajal kaaj, yéetel u miatsilil, bey xan bix kun xupbil taak'in ti'al yila'al bix úunchak u k'a'amal aj xíimbalo'ob, balo'ob k'a'ana'antak ti'al u kaláanta'al le kúuchil p'ata'an to'ona'.

Beeta'ab jump'éel nojoch meyaj ti'al u péektsilta'al u k'ajóolta'al bix Yucatan, je bix wey Mexicoe, bey xan táanxel noj lu'umilo'ob, ti'al u taal aj xíimbalo'ob weye', lela' tu yéetel óoxp'éel nukuch meyajjo'ob beeta'abo'ob: El Concierto de la Pirámide le ka taal Sarah Brightman, Concierto de la Orquesta Filarmónica de la UNAM

beeta'ab Uxmal, yéetel Concierto de la Noche del Sol tu'ux taal k'aay Sir Elton John, Chichen Itzá.

Ts'o'okesa'ab u beeta'al le Programa Sectorial de Fomento Turístico 2007-2012 (PSFT), lela' ku ts'aik ti' tuláakal le máaxo'ob péektsiltiko'ob u taasa'al aj xíimbalo'ob wey t-lu'umile', jump'éel nu'ukul ti'al u yiliko'ob ma'alob bix kun meyajo'ob, ba'ax kéen páajchajik u cha'ik u yila'al le ba'ax tu p'ataj le meyajo'ob ti' le jala'achila', tak tu'ux k'uchij, yéetel ba'ax ku binetik ti'.

3.4 Aj meyajo'ob, u kúuchililo'ob meyaj yéetel meyaj

Tu yéetel le Servicio Nacional de Empleo, Yucataane' (SNEY) meyajta'ab le programa Apoyo al Empleo (PAE) ba'ax ku meyaj tu yéetel jay'péel u jeejeláasil subprograma'ob, ichilo'obe' Bécate, Fomento al Autoempleo, Compensación a la Ocupación Temporal, Movilidad Laboral Interna yéetel Repatriados Trabajando.

Tu yéetel le subprograma Bécate, ka'ansa'ab seis mil 241 u túulal máako'ob, ichilo'obe', cuatro mil 600 u túulale', ko'olelo'ob, yéetel mil 641 u túulale', xibo'ob, ts'a'ab 641 ka'ambesajo'ob, u ti'al lelo' xu'up 33 millones 908 mil 750 pesos, u jaatse' leti' le ja'ala'chil ts'ao', u láak'o' federación.

Ichil le ka'ambesaj ts'a'ab ti'al u páajtal u meyaj máak tu juunalo', ts'a'ab meyaj ti' dos mil 328 u túulal máak, ichil le ka'ambesaj táan u yúuchul meyajo', áanta'ab dos mil 381 u túulal máak, 682 u ti'al kaambal yéetel ko'olelo'ob, 109 u túulale' ichil le ka'ambesaj ti'al u yantal u yich u meyajo'obo', yéetel 10 u túulale' ts'a'ab áantaj ti' tu yéetel vaale'ob ti'al u kaambalo'ob. Tuláakale' ts'a'ab áantaj ti' cinco mil 403 u túulal máako'ob, ichilo'obe', cuatro mil 87 ko'olelo'ob, lela' u k'áat u ya'ale' jump'éel 76%.

Tu yéetel le subprograma de Fomento al Autoempleo ts'a'ab áantaj ti' 136 j-meyjulo'ob, ba'ax tu taasaj uts ti' 287 u túulal máak, ichilo'obe' 154 ko'olelo'ob yéetel 133 u túulale', xiibo'ob. U ti'al u beetchajal le meyajá' xu'up cuatro millones 517 190 pesos, le taak'ina' ts'a'ab tumeen federación.

Tu yéetel le meyaj tu beetaj le subprograma Compensación de la Ocupación laboral ts'a'ab áantaj ti' 130 u túulal máak, cincuenta y ocho ichilo'obe, ko'olelo'ob yéetel setenta y dos u túulale' xiibo'ob, u ti'al lelo' xu'up 474 mil 483 pesos ts'a'ab tumeen federación.

Tu yéetel le Subprograma Movilidad laboral interna, leti' le ku yilik sector agrícola, ts'a'ab áantaj ti' 235 u túulal máak, ichilo'obe', 6 u túulale' ko'olelo'ob yéetel 229 u túulalo'obe, xiibo'ob, u ti'al lelo', xu'up 141 mil pesos, le taak'ina' ts'a'ab tumeen federación. Ti' le modalidad insudtrialé' yéetel servicios ts'a'ab áantaj ti' 40 u túulal máako'ob, ichilo'obe' 12 u túulale' ko'olelo'ob yéetel 28 xiibo'ob. Te'ela' xu'up 48 mil pesos ts'a'ab tumeen federación.

Tu yéetel le subprograma Repatriados Trabajando ts'a'ab áantaj ti' 65 u túulal máak, ichilo'obe' ka'túule' ko'olelo'ob, yéetel 63 xiibo'ob. U ti'al lelo' xu'up 81 mil 500 pesos ts'a'ab xan tumeen federación.

Le PAEo' táan u ts'a'ik ojéeltbil yéetel táan u múul meyaj yéetel u láak' molayo'ob, ba'ax ku kaxaantik tu yéetel le ba'ala', ka meyajnako'ob u ti'al kaaj ma u k'áatiko'ob ka bo'ota'ak ti'ob, séeba'an, tu beelil yéetel ka beetchajak ichil chéen jayp'éel k'iin, ma' u tojoltik mixba'al ti' le máaxo'ob ku kaxantiko'ob meyajó', bey xan ti' le empresa ku k'abéetkuunsik máak meyajó'.

Tu yéetel le meyajó'oba', ts'a'ab áantaj ti'al u yantal meyaj ti' nueve mil 609 u túulal máak. Le meyajá' tu yilaj ba'ax u k'áat 59 mil 810 máako'ob, ts'a'ab 25 mil 827

kúuchilo'ob ti'al u yúuchul meyaj, ba'ax ts'a'ab tumeen cuatro mi976l empresa'ob, te'elo'oba' túuxta'ab 14 mil 634 u túulal j-kaxan meyaj'ob.

Le Secretaría del trabajo y Previsión Social (STS) tu yéetel Unidad de Previsión Social, tu winaalil octubree', tu beetaj jump'éel meyaj tu k'aba'taj Semana Estatal de Seguridad e Higiene en el Trabajo, le ba'axa' tu kaxaantaj u ts'aik ojéeltbil u k'a'ana'anil u kaláantikubáa máak, yéetel ma' u cha'ik u lobitpajal máak tu jo'ol u meyaj, tu yéetele' beetchaj 92 Comisiones de Seguridad e Higiene, ba'ax tu taasaj uts ti' 362 u túulal máako'ob .

Tu yéetel Unidad Jurídica y de Inspección del Trabajo, ts'a'ab 612 tsikbaalo'ob ti' taatatsiilo'ob tu yo'olal u ts'aik jets' óolalil ti' u paalalo'ob tu'ux ku meyaj'ob. Tu yéetel lela', je bix u ya'alik le almaj t'aano'obo' ts'a'ab 612 u p'éelal ju'unil tu'ux ku éejenta'al u meyaj táankelemo'ob. Leyli xan u ti'al táankelemo'obe', yéetel u ts'aatáanta'al u beeta'al tuláakal ba'ax ti'al u kaláanta'alo'obe', xíimbata'ab 366 u téenal kúuchilo'ob tu'ux ku meyaj'ob.

Junta Local de Conciliación y Arbitraje' tu k'amaj dos mil 818 u p'éelal u tak pool j-meyjulo'ob yaan ba'atel ti'ob tu yéetel tu'ux ku meyaj'ob, ku ts'o'okole' beetchaj cinco mil 843 notificacioono'ob. Ichil le k'iino'ob meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila', ila'ab ma' u béeytal u jáawal u meyaj 52 u jeejeláasil múuch'kabilo'ob.

Le tribunal de Conciliación y Arbitraje para los Trabajadores al Servicio del Estado tu k'amaj 665 tak poolo'ob ti' u j-meyjulilo'ob le jala'chila', tu yóok'ol u jeejeláasil molayo'ob. Káajs'ab 307 jets'ba'atelil yéetel u'uya'ab tak poolo'ob mil 865 u téenal.

Procuraduría Local de la Defensa del Trabajo', ts'o'ok u táakpajal 556 u téenal ti'al u ts'o'okesik, x-ma' ba'atelile', tak poolo'ob yéetel u láak ba'alo'ob, u ts'aik yéetel u k'amik prueba'ob, ts'o'ok xan u tsolxikintik ba'ax unaj u beetik cinco mil

366 u túulalal j-meyjulo'ob. K'a'ana'an ka a'alpajak bix tu yéetel le meyaja', ila'ab ka bo'ota'ak j-meyjulo'ob tu yo'olal 22 millones 49 mil 12 pesos, lela' tu yo'olal bo'ol si'ipilil, mokt'anta'an ichil le jéets'elil ku kaxaantapajalo' wáa paachil ti'.

Le Procuraduría Local de Defensa de los Trabajadores al Servicio del Estado tu ts'aj mil 597 u p'éelal tsol xikin ti' j-meyjulo'ob u jeejeláasil molayo'ob ti' u jala'achil le k-lu'umila', yéetel ti' méek'táankaajo'ob, máaxo'ob anchaj ba'atelil tu yo'olal u meyajo'ob. Ku ts'o'okole' túuxta'ab xan t'ambil 503 u túulal máak, beeta'ab 19 mokt'aano'ob, yéetel beetchaj 567 tak poolo'ob.

4. MEYAJO'OB TU YÉETEL MÁAKO'OB

Gobierno del Estado de Yucatán
Poder Ejecutivo
2007-2012

4. MEYAJO'OB TU YÉETEL MÁAKO'OB

4.1 Meyajo'ob tu yo'olal toj ólal

Ichil le ja'abil meyaj ku ts'a'abl k'ajóoltbila' beetchaj ukp'éel campaña u ti'al u xo'otol máak tu láak' tu'ux, le yáax jump'éelo' beetchaj tu winaalil diciembre ti' Hospital General yan Valladolid, te'ela' xo'ot 105 u túulal k'oja'ano'ob yan catarat tu yicho'ob. Marzo ti' le 2010 beetchaj u ka'jaats ti' le campañaa', tu'ux xo'ot xan te'el hospital ti' Valladolid 29 u túulal k'oja'ano'ob yaan ti'ob Cloecistectomías laparoscópicas, 17 ti' hernia, ka'alikil Tizimiine' ila'ab 31 u túulale' tu yo'olal colecistectomías yéetel 14 u túulale' tu yo'olal hernia, tuláakalo'obe tu chukajo'ob 91 u túulal le máxo'ob ila'abo'oba'.

Le 25 ti' abril' beetchaj u óoxjaats ti' le campañao' u ti'al u xo'otol máak wáa k'abéeto' lela' u ti'al máako'ob chuujulo'ob, leylí' tu yoraail u beeta'al Hospital O'Horáane' táan xan u beetchajal Hospital de la Amistad Corea-México, tu'ux xo'ot 10 u túulal máako'ob ti'al ka utschajako'ob.

U kanjaats ti' le campañaa' beetchaj le u yáax k'iinil u winaalil julio tu'ux xo'ot 82 u túulal máako'ob k'oja'antako'ob ti catarata, 15 u túulale' leti' le ku ya'ala'al extracapsular yéetel 67 tu yéetel le técnica k'ajóolta'an bey faco emulsificación. Tuláakal le j-tsak yajo'ob tákpajo'obo' wey Yucataanilo'obe'.

Le 23 ti' u winaalil le julio' beetchaj u jo'jaats ti' le xooto'ob ku beeta'aloob tu láak' tu'uxo' ti' máaxo'ib yan varices ti'ob. Lela' tu yoorail xan u beeta'al Hospital Cruz Roja Mexicana táan xan u beetchajalti' ortopedia bey xan ti' Centro naticanceroso, ila'ab bix yanik 150 u túulal k'oja'ano'ob, ichilo'obe' xo'oto'ob, 15 ila'ab Anticancerosoi, 16 u túulal ortopdeiai' 20 u túulale' yéetel rayo laser meyajta'abi',

10 je'ek'atbilak, yéetel juntúule' yéetel escleroterapia, tuláakal le máaxo'ob táakpajo'obo' ti' u taalo'ob Fundación Humvascular-Alem ti' Jalisco.

Le 6 ti' agosto ti' le ja'aba' beetchak u wakjaats ti' le campaña ku beeta'al tu láak' tu'uxo', te'ela' ila'ab máak'ob chuujulo'ob, lelo'oba' beetchajo'ob xan tu yoorail Hospital Agustín O'Horán, Amistad Corea-México, Cruz Roja Mexicana, Ortopedia yéetel Centro Anticanceroso. Ila'ab 80 u túulal, ichilo'obe' 14 u túulal máako'ob xo'oto'ob, óoxtúule' ila'abo'ob Hospital O'Horán, jo'túule' ila'ab Hospital Corea-México, kantúule' ila'abo'ob Centro Anticanceroso yéetel ka'túule' ila'abo'ob Ortopedia, ila'ab xan ba'ax unaj u beetchajal tu yéetel a4 u túulal máak tu yo'olal presoterapia. Le j-ts'ak yajo'ob táakpajo'obo' ti' u taalo'ob Asociación Mexicana de Quemaduras.

L2 22 ti' septiembreako' beetchaj le ukjaats ti' le campaña ti'al u yila'al k'oja'ano'ob ti' catarata tu láak' tu'uxo', lela' beetchaj Hospital San Carlos, Tizimin, ila'ab 250 u túulal k'oja'ano'ob, ichilo'obe' 110 yaan catarata ti'ob, ts'a'ako'ob 68 u túulali', 50 faco emulsión yéetel 18 tu yéete le técnica extracapsulaer. Le máaxo'ob táakpajo'ob ti' le meyaja' ti' u taalo'ob Meéxico yéetel wey Yucataane'.

Le Secretaría de Salud tu yilaj 371 u túulal k'oja'ano'ob yéetel tu xupaj ti' le ukjaats kampaña'obo' jump'éel millón 330 mil pesos, te'ela' tu kaláanto'ob 6 millones 10 mil pesos, beya' le k'oja'ano'obo' ma' k'abéetchaj ka u xup u taak'ino'obi', tumeen wáa ma'e' ts'o'ok u chukik ka'ach 7 millones 340 mil pesose'.

Tu yéetel u yáantaj Fundación Nacional de Trasplantes, Beneficencia Pública yéetel Servicios de Salud de Yucatán, beetchaj kap'éel trasplante ti' ortano'ob ti' jump'éel bo'ol bil clínica, ba'ax tu tojoltaj 250 mil jujump'éli'.

Tu yo'olal ya'abkach kisbuts'o'ob yéetel ya'abkach loob úuchul tu yéetele' u ti'al u beetchajal tu yéetel noj t'aane' u yila'al le máaxo'ob u yuk'majo'ob tu ch'otik u kisbuuts'o'obo' beeta'ab u múuch'kabil máaxo'ob ilik ma' u yúuchul loob ti' u méek'táankaajilo'ob Ticul, Tizimin yéetel Motul, te'ela' ti' ku ya'ala'al ba'axo'ob unaj u beeta'alo'obi' yéetel bix kun beetbil.

Le máaxo'ob ku meyajo'ob SSY, yáax juntéena', tu ts'ajo'ob vacuna tu yo'olal u virusil papiloma humano (vph) lela' ti' 500 u túulal mejen x-ch'úupalaalo'ob yan ti'ob 9 tak 12 ja'abo'ob ti' u méek'táankaajil Tahdziu, Cantamayec, Chemax, Chacsinkin, Ticul yéetel Tekax. Ba'ax ku kaxaantpajale' ma' u p'a'atal u beeta'al le meyaja' u ti'al ka áantajnak ti'al u p'íitchajal u kíimil maak tu yo'olal xan cáncer cervicouterino wey t-lu'umile'.

Leyli xan u ti'al u mu'uk'a'ankuunsa'al le meytaj ku taal u beeta'al tu yo'olal le cáncer cervicouterino, beeta'ab le pruba del papiloma del virus, ba'ax k'ajóolta'an xan yéetel le k'aba'a': captura de híbridos 2. Ichil le ja'abil meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila' beeta'b 29 mil 537 prueba'ob.

U ti'al u ma'alobchajal le meyaj ku taal u ts'a'abalo', ila'ab wáa u jach ojelo'ob u beeto'ob ti' le máaxo'ob u k'áato'obo', vasectomía x-ma' xootil, le máaxo'ob ku meyajo'ob Centro de Salud yan Jo'o'.

Ichil le ja'abil meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila' Yucataane' tu bisaj yáax kúuchul ti' tuláakal u noj lu'umil Mexico, tu yo'olal le ma'alob meyaj beetchaj tu ja'abil 2009 tu yéetel le programa'ob ku k'aba'tik "Vete Sano. Regresa Sano" yéetel "Escuela y Salud" Prograama'ob ku kaxaantiko'ob u péektsiltiko'ob ka suukchajak u kaláantikubáa le xoknáalo'obo' bey xan le máako'ob ku bino'ob tu láak' tu'uxo' wáa le ku taalo'obo.

Tu láak'e' tu yo'olal le xíit'ik u k'oja'anil le influenza AH1N1, tu yéetel le vacuna ts'a'abo'obo' tu chukaj jump'éel 99.3% máako'ob ti le kaaj ts'aabilo', beya' ma' jaan xíit'i'. Ichil le ja'abil meyaj ku ts'a'abal k'a'jóoltbila' anchaj 277 u túlal máako'pn anchajal ti'obi', u ts'ooke' tu winaalil junio.

Tu yéetel xan le meyaj ku k'aba'tik Patio Limpio beetchaj ti' u méek'táankajilo'ob Peto, Tekax, Tizimin yéetel Chemax, yéeya'ab jump'éel tu'ux ts'o'ok u ts'áik le dengueo', ma túun ti' beeta'ab u ya'abkachil le meyaj'obo' ti'jal ka táakpajak u kajnáalilo'ob le kaajo' ti'al u xu'ulsa'al kúuchilo'oib tu'ux ku páajtal u yantal le k'oxolo'obo'. Ku ts'o'okole' ch'a'ab u paach u pu'ulul x-lala' laata'ob, u xu'ulsa'al, u tsíitsja'ata'al, u táakpajal kaaj yéetel tsikbalo'ob ti' xoknáalo'ob.

Le Servicios de Salud de Yucatán tu yéetel u Ayuntamientoil Jo'e' tu cha'ajo'ob u paach u beetiko'ob meyaj'ob ti'al u xu'ulsa'al tu'ux ku tóop'ol le k'oxolo' bey xan u tsíitsja'ata'al le u colonialo'ob Vergel I, II, III, IV yéetel V, San José Vergel, Emilio Portes Gil, Miraflores yéetel San Antonio Kaua 2, beya' éem jump'éel 86% u yantal u k'oja'anil le dengueo'.

Beeta'ab le campaña ku k'aba'tik " Cirugía Cardíaca Pediátrica" lela' anchaj tu yáanal u t'aan Asociación de Ayuda a Niños en Estado Crítico (ADANEC), Fundación por la Salud en Yucatán, TELMEX Campaña de cardiopatía congénita y electrofisiología cardíaca pediátrica" beetchaj tu yéetel Hospital Pediátrico ti' u Universidadil Iowa, Hospital Pediátrico ti' Demoin Iowa yéetel Hospital de la Amistad Corea- México, ti'al ka ila'ak tu yoorail le k'oja'anil ku yantal ti' paalalo'ob ti'al u síijbalo'ob, 45 k'iino'ib tak 16 ja'abo'ob ti' ku taalo'oib ti' u lu'umilo'ob Campeche, Chiapas, Quintana Roo yéetel Yucatan. Ts'a'ak le k'oja'anilo'ob tu taasajo'ob síijiko'ob ti' jump'éel 95% ti' la ila'abo'ob ti' u yáax jatas le campaña'o',

beetchaj kamp'eel operación, ts'aa'b óoxp'éeel marcapasos yéetel beeta'ab óoxp'éeel estudio Electrofisiológico.

Páajchaj xane' le 90% ti' u kajnáalilo'ob Yucataane' ka anak ja' ku taal ti' le tiuubo'ob ti'al u yuk'o'ob yéetel ti'al ka meyajnak ti'ob, bey jéets' u k'uchul ja' ti'ob mina'an u yik'elo'ob ka u ts'áa k'oja'anil ti'ob.

Mu'uk'a'ankuunsa'an xan u kaláanta'al ka meyajnak tu beelil, yéetel ka anak ja' ku taal ti' tuubo, lela' k'uch tu yiknaal jump'éeel 88% ti' kajnáalilo'ob Yucataan, beya' táan u kaláantpajal ma' u k'oja'antal máak tu yéetel u yik'el ja', je bix le ku meyaj ti'ob ti'al u láak' ba'alo'obo' bey xan ti' le ku yuk'iko'obo'.

Tu yo'olal ya'abchaj le kúuchilo'ob especializado'ob wey tu lu'umil Yucataane', ti' u ts'ok óoxp'éeel ja'aba' ts'o'ok u na'akal u yila'al tu'ux ku yúuchul yéetel u yila'al ba'ax beeta'ab ti' ko'olelo'ob ku lobita'alo'ob tu yootocho'ob, ti' le 782 yanchaj tu ja'abil 2007, k'uch mil 441 u túlal ilbili', lela' ichil u yáax k'iinil octubre ti' 2009 tak 30 ti' septiembre ti' u ja'abil 2010.

Ichil le Servicios de salud ku ts'a'abal ti' u kajnáalilo'oib Yucataane', tu ja'abil 2010 okesa'ab le programa ti'al u jel ka'ansa'al máaxo'ob lobita'ano'ob tumeen u láak' máako'ob wáa tumeen u núupulo'ob.

Le programaa' ba'ax ku kaxaantike' ka jel ka'ansa'ak le máaxo'ob ku lobiltiko'ob ko'olelo', ti'al ka jáawak u beetiko'ob, lela' beetchaj ti' u jeejeláasil molayo'ob, kaajo'ob, ti' kúuchkabaalilo'ob u ti'al ka táakpajako'ob ich kaaj yéetel ka u beeto'ob ba'alo'ob ma'alob tu yo'olalo'oib.

U ti'al le ba'ax ts'o'ok u ch'a'chi'itpajalo' tu byéetel jump'éeel illon 187 mil 500 pesose', yaan k'ééxel kúuchilo'ob tu'ux ku much'ikuba'ob tsikbaal tu nyo'olal

ba'axo'ob ka u cha' u ma'alobtal u bisikubáa le kúuchkabaalilo'obo', ka anak toj óolal bey xan ma'alob tuukul ti' u kúuchkbaal le máaxo'ob kun táakpajako'ob ti' le kúuchilo'oba'. Octubre ti' u ja'abil 2009 tak septiembre ti' u nja'abil 2010 je'ek'ta'ab 22 u p'éelal múuch'kabilo'ob ti'al le jel ka'ambesaja', tu'ux áanta'ab 96 u túulal ko'olelo'ob yéetel 60 u túulal xiibo'ob.

Ti u najilo'ob xook ti' primaria yéetel secundaria ti' Secretaría de Educación tu yéetel Promoción de la Salud del Estado yéetel le Programa Segura, ila'ab tu'ux yan le ba'axo'ob ma' táan u ts'aata'anta'alo'obo'. Beete'ab 214 escalas Vanderbilt del Maestro, ti' le jayp'éelo'oba' 202 negatiivo'ob yéetel 12 u p'éelale' positivo'ob ti TDA, le je'elo'oba' ch'a'chi'ita'ab ti' le diagnostiko yéetel le ba'ax ts'aakil ts'a'ab ti' le máaxo'ob ya tij'ob le ba'ala' ti' 2o. nivel tu'ux ku yila'alo'.

U láak' ba'ale' certificaarta'ab 60 u p'éelal najo'ob mina'an mix jump'íit u buuts'il chamal ti'ob, lela' beetchaj tu táan Consejo Estatal de Prevención de Adicciones, le ba'axa' tu taasaj uts ti' 14 mil 400 u túulal máako'ob, lela' ikil éemik u páajtalil u k'oj'anta'alo'ob tu yo'olal u buuts'il chamal.

4.2 Áantaj ti' kaaj

Ti' le ja'ab ku ts'a'abal k'ajóoltbila' leyli meyajnaj le programa Desayunos Escolares, ba'ax táan u múul meyajta'al tu yéetel Secretaría de Educación yéetel Servicios de Salud del Estado, tu yéetel meyajto'ob ti'al u yéemel maanal polokil le mejen paalalo'ob wey t-lu'umile', u ti'al lelo' táan u ts'a'abal ka'ambesaj ti' aj ka'ambesajo'ob, taata tsiilo'ob, bey xan le mejen paalalo'obo', tu'ux ku ya'ala'al ti'ob ba'ax unaj u jaanta'al, yéetel u péektsilta'al u jaanta'al ba'alo'ob yaan fribra ti'ob, yéetel kaabal carbohidratos yéetel u tsaatsilo'ob, ku ts'o'okole' ka u chan péeks u wíinkililo'ob, Ikil u meyajta'al le ba'ax je bix jets'a'anil unaj u yúuchul janale', le meyajja', sáansamaal u k'uchul tu yiknaal 126 mil u túulal mejen xi'ipalaal

yéetel mejen x-ch'úupalaalo'ob, le jaytúul máaxo'ob ts'o'ok u yáantalo'oba' yáax u k'uchul buka'aja'.

Tu yéetel Centro de Rehabilitación y Educación Especial (CREE) k'u'ub 2 mil 460 credencialo'ob ti' xan le jaytúul máako'ob wey tuláakal u lu'umil Yucataane'. Le CREE yan wey Yucataane' leti' yan yáax kúuchil ichil le molayo'ob ku k'ubiko'ob credenciaalo'.

Ti' u meyajil u ti'al wáa ka téek úuchuk wáa ba'ax yéetel u t'ial u kaláanta'al k'oja'ano'obe' bey xan le máaxo'ob ku meyajo'ob Unidades Básicas de Rehabilitación (UBR), tu táan ba'alo'ob je'el u lobitik kaaj, ka anak u yúuchul wáa ba'ax ka u tukulta'al je'el u kiinsik máake', enero ti' u ja'abil 2010, ts'a'ab ti' le 66 u p'éelal UBR, ti' CREE yéetel ti' CROPAFY nu'ukulo'ob ti'al u meyajo'ob u ti'al u kaláanta'al kaaj. U tojol tuláakal le ba'axo'ob ts'a'abo'oba' tu chukaj 300 mil pesos. Ku ts'o'okole' tu yéetel u yáantaj Protección Civil wey Yucataane', ts'a'ab jump'éeel ka'ambesaj ti' le maáxo'ob ku meyajo'ob ti' le molayo'oba'.

Le programa ku síik ba'alo'ob ku yáantajo'ob ti'al u yu'ubik t'aan máake' tu k'ubaj 978 u p'éelal nu'ukulo'ob, u ti'al túun u meyaj ma'alo'ob ti' le máaxo'ob k'u'ubo'ob le mejen nu'ukulo'oba', ts'a'ab óoxp'éeel ka'ambesaj, ti'al u kanik bix úunchak u beetiko'ob u meyaj le nu'ukulo'obo', te'ela' táakpaj 450 u túulal máako'obi'.

Le clínica de Salud Visualo', leyli' tu ts'aj u yáantaj tu yo'olal optometría yéetel u si'ibil lente'ob ts'o'ok u p'áatal ma' tu meyaj ti' u yuumile', yéetel wáa ma'alob yaniko'ob. Tak ti le k'iino'oba' ts'o'ok u ts'a'abal 3 mil 283 u ts'áamal le lente'obo' ti' xan le buka'aj máako'ob ti' 54 u p'éelal méek'táankaajo'obo'.

Ti yéetel u molayil DIF yano'ob ti' le méek'táankaajo'obo' k'u'ub 19 mil 426 beeca'ob wáa áantaj yéetel taak'in, ba'ax tu taasaj uts ti' 455 u túulal máako'ob,

bey xan 36 mil 729 dispensa'ob ti' máaxo'ob discapacitaado'ob, ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'abal ojéeltbila', le ba'axa' tu taasaj uts ti' cuatro mil 295 u túlal máako'ob ma' tu páajtal u máano'ob tu juunalo'ob tuláakal winaal, ichil le ja'abil meyaj ku ts'a'abl k'ajóoltbila'.

Bey jump'éeel áantaj u ti'al kaaj jach toop yanik yéetel wáa ma' tu páajtal u beetik ba'al tu juunale', le DIF Yucataano' tu k'ubaj 722 silla de rueda'ob ti' le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila', 718 áantajo'ob ti'al u bin máak tu yiknal j-ts'ak yajo'ob, mil 901 áantajo'ob ti' ts'aak ti' máaxo'ob mina'an u seguuro'ob. Bey xan ti' kúuchkabaalilo'ob jach óotsil yaniko'obe', k'u'ub 18 mil 90 dispensa'ob, bey xan 6 mil 20 áantajo'ob tu'ux ts'a'ab leche u ti'al mejen xi'ipalaal yéetel mejen x-ch'úpalaal jach ts'oya'antako'ob, yéetel 15 mil 173 beeca'ob, u ti'al máaxo'ob ma' tu páajtal u beetiko'ob ba'alob tu juunalo'ob, lela' u ti'al u páajtal u bino'ob ti' u terapia'ob.

Ichil le programa municipio incluyente, bey jump'éeel tuukulmeyaj ti'al u mu'uk'a'ankuunsa'al kaaj peektsilta'an tumeen Organización de las Naciones Unidas', beeta'ab jump'éeel meyaj ku kaxaantik u péektsiltik u táakpajal yéetel u yáantaj jo'olpóop'ob, discapacitaado'ob, kúuchkabaalilo'ob yéetel kaaje', ti'al u ma'alobtal u kuxtalobe' káaj u beeta'al tu yéetel u meyaj comité de planes municipales de inclusión, ti' 10 u p'éelal méek'táankaajo'ob: Baca, Dzilam Gonzalez, Halachó, Ixil, maní, Maxcanú, Muna, Sucilá, Telchac Puerto yéetel Yobain.

Je'ek'ata'ab jump'éeel e'esaj oochelo'ob ku k'aba'tik Creando Arte, Moldeando Esperanzas, lela' u ti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil u k'a'ana'anil u beeta'al meyaj tu yo'olal le kaanser ku yantal tu yiim ko'olelo'. Le meyajaja' yaan ti' 65 u p'éelal oochelo'ob, lelo'oba' ti' wa'akunsa'abo'ob tu yóok'ol yesoe' ba'ax beeta'an yéetel u

yiim juntúul ko'olel ma' kíim tu yéetel le kaansero', lela' ti' u taal ti' u tuukulil ba'ax u k'áat u ya'al le k'oja'anil ku yantal ti' le iimo'.

Tu yéetel Procuraduria de la Defensa del Menor y la Familia, le DIF yan wey Yucataane' tu tsolxikintaj ba'ax unaj u beetik ti'al ma' u ts'aa'che'eta'al yéetel ma' u k'oja'antal ti' u sen tuukul 55 mil 601 u téenal, leyli' te'el xan le k'ino'ob meyaj ku ts'a'abal ojéeltbila', máata'ab 66 mejen paalalo'ob, ichilo'obe' 33 mejen x-ch'úupalal yéetel 33 mejen xi'ipalalao'ob, leyli' tumeen le jayp'éeel kúuchkabaalilo', ichilo'obe', 28 yaan mi jo'ja'ab ti'ob wáa jump'íit maanalil ti', 13 mejen xi'ipalaal yéetel 15 mejen x-ch'úupalaal tak óoxlajun ja'ab ti'ob, beya' Yucataane' leti' ,le lu'um tu'ux ku máata'al ya'ab paalal ti' le ts'ok óxp'éeel ja'aba'.

Diosbo'otik ti' u jaats meyajo'ob beetchaj ti'al u yokol tu tuukul máak u máatik mejen paalal maanal jo'ja'ab ti'obe', bejla'e jump'éeel 42% ti' le mejen paalalo'ob ts'o'ok u yantalo'ob ichil jump'éeel kúuchkabaalil.

Ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila', le Centro Regional de Ortesis, Prótesis y Ayudas Funcionales de Yucatán, tu beetaj u kúuchilil ti'al u beeta'al protesís ti'al u kama'ach máak, bey xan ti'al u yiim ko'ololel, lela' u ti'al u ts'áa u nu'ukulil ma' chéen ti' máaxo'ob yaan u k'oja'anil ma' u páajtal u péeksik u wíinkililo'ob tu beelili', bey xan ti'al u máako'ob k'abéet u láak' prótesis ti'ob ti'al u p'áatal ma' k'aasili', beya' ti' le máaxo'ob k'oja'ano'obo', lela' ku cha'ik u séeb u táakbesikubáa máak ich kaaj.

Beeta'ab xan le u jets't'aanil le norma internacional ISO 9001-2000 tak ISO 9001-2008, beya' ku jets'kúuntik tuláakal le ba'axo'ob kun beetbilo'obo', ka beeta'ak tu beelil, lela' ti'al u ma'alobkuunsik le meyaj ku beeta'al ti'al le nu'ukulo'ob ku ts'a'abal ti' le k'oja'ano'obo'.

Tu winaalil diciembre ti' u ja'abil 2009, káaj u meyaj le Observatorio Regulator de los Derechos de las Niñas y Niños y Adolescentes en Yucatán (ORDENNA) lela' u ti'al u yilik ma' u beeta'al jump'éel tséel le páajtalil yan ti' le mejen paalalo'ob wáa yéetel táankelemo'ob wey Yucataane', lela' tu séeblakil káajik u meyaj.

Le Dirección para la Atención de la Infancia y la Familia káaj u meyajtik jump'éel programa ku k'abatik Maternidad Adolescente, Compromiso Contigo, lela' meyajtpaj ti' 47 u p'éelal méek'táankaajo'ob wey t-lu'umile'. Le programaa' táan u kaxaantik le na'tsiilo'ob yéetel le x-ch'úupalaalo'ob yo'omchaja'ano'obo', ti'al ka u kan u kaláantuba'ob tu juunalo'ob je bix u bin u nojochtal u chaambalo'obe', le kéen u síijso'ob, bey xan le kéen ts'okok, bey xan ka u kan u kaláanto'ob u chaambalo'ob ti' u yáax ja'abil u kuxtal, ku ts'o'okole' ku ts'a'abal xan jump'éel dispensa ti' le máaxo'ob yaan u chaambalo'obo' láaj winaal yéetel ku ka'ansa'alo'ob meyaj, beya', táan u kaxaantpajal ka u ma'alobkuuns u kuxtalo'ob, ichil u kuchkabaalil yéetel ich kaaj.

Le Centro de Rehabilitación y Educación Especial (CREE) , tu yéetel le programa ku k'aba'tik tu'ux ku ts'a'abal toxina butulinica, tu yilaj 65 u túulal mejen paalalo'ob yan ti'ob espasticidad yéetel discapacidad neuromotoras ti' 21 u p'éelal méek'táankaajo'ob. Bey xano', octubre ti' u ja'abil 2009 beeta'ab le Laboratorio de Análisis de Movimiento (LAM) tu'ux beeta'ab 150 u p'éelal estudio'ob tu cha'aj u yila'al buka'aj, u na'atal ba'ax, yéetel u ke'etel bix u káajal u yantal le k'oja'anil ti' le máaxo'ob ma' tu páajtal u péek u wíinkililo'ob tu beelilo', beya' ku páajtal u ts'a'bal ti'ob ba'ax unaj yéetel je bix unaje'.

4.3 U mola'ayil toj óolal ti' u j-meyjulilo'ob jala'achil

Yáax ti' tuláakal u kuxtal Yucatan ikil u yila'al le jach óotsilil yan tu yo'olal mina'anil u yootoch le j-meyjulo'ob ku náajaltiko'ob tak óoxp'éel salario míinimoo'.

Ichil le Programa Casa Universal ti' le Instituto de Vivienda del Estado de Yucatán (IVEY) yéetel ISSTEYe' tu firmartaj jump'éel mokt'aan u ti'al u ts'aik táak'in maajantbil ti'al u manik najo'ob ma' sen koo'ojtak u j-meyjulilo'ob le jala'achila.

Beya', ti' le k'iino'ob ku ts'aik k'ajóoltbil tumeen ISSTEYe' k'u'ub 83 majan taak'ino'ob tu yo'olal siete millones 500 pesos, u ti'al u yáanta'al xan le jaytúul máako'obo'.

Le najo'obo' yaan ti'ob ocho metro'ob u táan tu yéetel 20 metro'ob u taamil, ku ts'o'okole' yaan ti' jump'éel cuarto ku meyaj ti' ya'abkach ba'al, u kúuchil u beeta'al janal, u kúuchil ichkíil, u kúuchil ti'al u yúuchul wenel, pisos de cerámica yéetel ecotecnología.

Meyaj jáal k'áak'náab ku páajtal u yokol ilbil, Hotel Costa Club

ISSTEYe' tu káajsaj le Proyecto Playa Accesible ikil tu manilak jump'éel tapete yan ti' 35 meetro'ob u chowakil yéetel 1.5 u kóochil, kap'éel silla de rueda u ti'al ich ja', u ti'al u ts'aik jump'éel tu'ux u máan le máako'ob ma' tu páajtal u péeko'ob tu juunalo'obo', beya' ti'al ka páajchajak u yokolo'ob tu jáal u k'áak'náabil Hotel Costa Club.

Le k'iino'ob meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila' ISSTEYe' tu xupaj 698 mil pesos ti'al u yokesik nu'ukulo'ob ti'al u ts'aik jets' óolalil ti' le máaxo'ob ma' tu páajtal u máano'ob tu juunalo'ob yéetel ma' tu meyaj u ts'o'omelo'ob tu beelil te'el Hotel Costa Club, beya' leti' le yáax Hotel wey Mexico ku ts'aik le ba'axa'.

Beeta'ab xan u ju'unil jump'éeel mokt'aan ichil ISSTEY yéetel DIF-Yucatan u ti'al le máaxo'ob yaan u credencialo'ob ma máanak u k'iinilo'ob ti' le Centro de Rehabiliación y Educación Especial, u ti'al, ka éemsa'ak jump'éeel 30% ti'ob u tojol le ba'axo'ob ku ts'aik Hotel Costa Clubo'.

Xuup beeta'ano'ob u ti'al u yantal jets' óolalil ti' Centros de Desarrollo Infantil

U ti'al u béeykuunsa'al ba'ax u ya'almaj Protección Civil tu yo'olal ba'axo'ob unaj u beeta'al ti'al ma' u yúuchul loob ti' le lajump'éeel Centros de Desarrollo Infantil (CENDIS) yano'ob ti' le ISSTEYo', xu'up dos millones 300 mil pesos ti'al u ma'anal túumben nu'ukulo'ob, u yutskíinta'al le najo'obo' ti'al ma' u yúuchul mixba'al ti' mil 486 u túulal chambalo'obo', ba'ax tu taasaj uts ti' 442 u túulala máako'ob yan u páajtalil ti'ob u p'atik u chaambalo'ob ti' le kúuchilo'oba'.

Le taak'in xu'upo' meyajnaj ti'al u k'e'exel u kúuchil u yantal u nu'ukulil u tu'upul k'áak', u kúuchul u ta'ak'al ba'alo'ob, bey xan u kóochkinta'al le tu'ux jach k'a'anan u jóok'ol máako'. Ka'ansa'ab xan ti'al u tokbesiko'ob mejen paalal ti' loob yéetel u beetiko'ob mejen ts'aako'ob maanal ti' 950 u túulal máaxo'ob ku meyajob ti' le Centro'obo'.

U yutskíinta'al Centro vacacional Hotel Costa Club

U túumbenkuunsa'al yéetel u ma'alobkuunsa'al le ba'axo'ob yan ti' le Hotel Costa Clubo', jach k'a'ana'an ba'alo'ob páajchaj u beeta'alo'ob ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila', u ti'al u páajtal u beetchajale' xu'up dos millones 413 mil 911 pesos je bix ti'al u yutskíinsa'al, bey xan ti'al u kaláanta'al ma' u k'astal, u yutsile' u ti'al le máaxo'ob yan u páajtalil u bino'ob te'el kúuchila' yéetel u kúuchkabaalilo'ob.

U yila'ab beetchajij

ISSTEYe' leyli' u meyaj tu yo'olal Sistema de Calidad tu'ux ts'a'an ti' Oxp'éeel chíimpoolal ISOe', ikil u taal u yokesik máak yéetel u ts'aik u credencial le máaxo'ob yaan u páajtalil u k'amiko'ob u meyaj le molaya', u bin ilbil yéetel u éejentiko'ob u ts'aik majantaak'in ti' le máaxo'ob k'átiko', bey xan tu yo'olal u bo'otiko'ob le máaxo'ob ts'o'ok u jáawal u meyaj'obo'.

Bey xano', tu yéetel 161 mil pesose', certificaarta'ab je bix u ya'alik le jets't'aan ISO 9001-2008 le Centro de Desarrollo Infantil Número 3,6,yéetel 7 ikil u k'amiko'ob palaaloo'ob tooj u yóolo'obma', u beeta'al yéetel u ts'a'abal ojéeltbil le meyaj ku beetchajal yéetel u yila'al le meyaj ku beetchajal ja'abmanja'abo', lela' beeta'abe' tu yéetel u tuukulil ka beetchajak jump'éeel ma'alob meyaj u ti'al le mejen paalalo'obo'.

U túumbenkuunsa'al u najilo'ob cono

Ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila', u ti'al u túumbenkuunsa'al le ka'p'éeel nukuch najil koonol yan ti' ISSTEYo', le molaya' tu beetaj jump'éeel moka'an yéetel IBM yéetel Microsip ti'al u túumbekuunsik le sistema ku meyaj ti'al u kobrar'obo' yéetel u bisik u tsoolil ti' línea tuláakal, yaan xan u ts'aik u páajtalil u meyaj ti' máak monedero electrónico ti'al u yúuchul bo'ol, lela' yaan u meyaj tu jeel le baalo'ob ku ts'a'aabl ti' le j-meyjulo'ob ti'al u bo'ota'alo'ob láaj winaalo', beya' ku páajtal u yila'al tu beel ku xupik le derechihabiente'obo' yéetel u yila'al buka'aj taak'in ku p'áatal ti'ob ikil u jáawal u meyaj ti'ob le vaale'obo'. U ti'al u béeytal le ba'ala', xu'up jump'éeel millón 330 mil 849 pesos.

U ti'al u yantal tu'ux u yáantal le máaxo'ob ku bino'ob ti' u najilo'ob koonolo', kóochkinta'ab u kúuchilil u yantalo'ob ti' le Centro Comercial yan yóok'ol u bejil 60, tak bejla'e yaan 50 u p'éeelal kúuchil tu'ux u bin kiis buuts'o'ob. Je bix le kúuchil yan te'el centro de abastoo', bey xan le yan tu bejil 67 ti' u noj kaajil Jo'o', lelo'oba'

ts'o'ok u jel ts'a'abal túumben sáasilo'obi', u ts'íibil tu'ux ku ya'alik tu'ux unaj u máan máak yéetel p'áat ma'alob u paatal u yich, ku ts'o'okole' ya'abchaj u kúuchil tu'ux unaj u bo'ol máak. Le bajux tu tojoltaj u yutskiínta'alo' tu chukaj dos millones 257 mil 367 pesos.

Le xan le u najilo'ob koonol yan ti' ISSTEYe' leti'ob jo'olbesik le tu'uxo'ob ma' ko'oj u koonolo'obo', lela' je bix u ya'alik PROFECO ti' u tsooil ba'axo'ob ku ko'onol ku k'aba'tik "Quien es quien en los precios".

4.4 U beetchajal jump'éel ma'alob ka'ambesajil

U ti'al u p'áatal ti' u molayilo'ob ka'anal ka'ambesaje', le táankelem xoknáalo'obo' ts'a'ab ti'ob ocho mil 262 beeca'ob tumeen le programa ku k'aba'tik Pronabes, lela' na'ak jump'éel 100% ichil le máaxo'ob ku ts'a'abal áantaj ti'obo', u t'aak'inile' tu chukaj 36 millones ti' jump'éel ja'ab.

Tu yéetel xan le Programa Becas Económicas ts'a'ab 20 mil 589 beeca'ob, le ba'ax je'ela' tu beetaj u chukik ka'téen le jaytúul máaxo'ob ku k'amiko'ob le áantaja', lela' ichil u ja'abil 2009 tak 2010, ti' u xoknáalilo'ob primaria, secundaria yéetel nivel medio superior, ba'ax tu chukaj 36 millones 973 mil 500 pesos ti' jump'éel ja'ab.

Tu yéetel le programa ku k'aba'tik Útiles Escolares ts'o'ok u k'u'ubul 213 mil 478 paquete'ob ti' u xoknáalilo'ob primaria yéetel secundaria, ba'ax tu tojoltaj 15 milloones 843 mil 813 pesos.

Ichil le programa Transporte Escolar, k'u'ub tres mil 799 t'íinche'balak ooko'ob ti' u xoknáalilo'ob educación básica.

Ichil le Programa de Fortalecimiento de la Educación Indígena, oke'esa'al Educación Física ti' 10% ti' le u najilo'ob xooko', lela' tu cha'aj u ka'ambesa'al mil 300 aj ka'ambesajo'ob u ti'al u kanik u t'ano'ob maaya.

Ichil le meyaj ku taal u beeta'al tumeen Programa Biblioteca Básica de Yucatán ikil u péeksiltik u beeta'al xook ichil le x-máank'iinal ku beetiko'obo' tu péeksiltajo'ob u láak' meyaj ku k'aba'tik: *xooknen ka'alikil ta paa'taj yéetel xooknen ka'alikil ta bin wáa tu'ux*. Ts'a'ab xan lajump'éel; kúuchil tu'ux je'el u páajtal u yúuchul xooke', ichil le tu'ux ts'a'abo'obo' ti' yano'ob Hospital O'horán, Hospital Regional del ISSSTE, Centro de Salud, Hospital Materno Infantil, Hospital de la Amistad Corea-México, yéetel Hospital Psiquiátrico, ichil u láak'o'ob.

Beeta'an xan 73 mil u p'éelal meyajjo'ob ku t'aano'ob tu yo'olal u miatsil Yucataán, tu yo'olal le meyajjo'oba' xu'up dos millones 500 mil pesos yéetel k'u'ub pik'ilju'uno'ob ti' 41 mil 760 kúuchkabaalilo'ob.

Ichil le Programa de Modernización de Escuelas, u ti'al u yutskíintpajal tuláakal ba'ax yan ti' u najilo'ob xooke', ila'ab 196 u najilo'ob xook, tu yo'olalo'obe' xu'up 73 millones 929 mil 250 pesos, le meyajjo'oba' tu taasaj uts ti' 11 mil 576 xoknáalo'ob. Tu yéetel xan le programa emergente u ti'al u yutskíinta'al u kúuchil wiix yéetel ta', bey xan u jáal bej tu'ux ku máan paalalo'obe', beeta'ab 187 meyajjo'ob tu'ux xu'upo'ob 16 millones 717 mil 795 pesos, lela' tu taasaj uts ti' 41 mil 228 xoknáalo'ob ti' educación básica.

U ti'al u ma'alobkuunsa'al u kúuchilo'ob tu'ux ku xook le paalalo'obo', k'u'ub maanal ti' 23 mil nu'ukulo'ob ti' maanal ti' 250 u najilo'ob xook, tu' yo'olal le ba'axo'oba' xu'up maanal ti' 17 millones de pesos, ts'a'ab tumeen le jala'achila', bey xan mil 300 computadora'ob ti' u kúuchilo'ob xook ti' primaria yéetel ti' centro de cómputo ti' secundaria.

Le k'iino'ob meyaj beetchaja'an ku ts'a'abal k'ajóoltbila', u jala'achil Yucataane', u ti'al u mu'uk'ankuunsik le kaambalil yan ti' le aj ka'ambesajo'obo', u yila'al buka'aj ba'al u yojelo'ob yéetel u jaakunsa'al u meyajilo'ob le ka'ambesajo' k'a'am chíimpoolalo'ob tu yo'olal le ma'alob ka'ambesaj ku ts'aiko'ob ti' lajump'éeel najil xook ti' nivel superior, tu yeéetel le ba'axa', táan u béeykunsa'al jump'éeel ma'alob ka'ambesaj ti' 25 mil táankelemo'ob.

Bey xan u najilo'ob xook Normales wey Yucataane' tu k'amajo'ob jump'éeel chíimpoolal tu yo'olal jach u táaj ma'alobil tu noj lu'umil Mexico, ichil le je'elo'oba ti' yan le Escuela Normal yan Ticuulo', tu'ux u xoknáalo'obe' u ts'ok óoxja'aba', táan u bisiko'ob le yáax kúuchul tu yo'olal ma'alob kaambanaja'anilo'obo'. Lajun u túlal ti' le xoknáalo'obo' tu k'exaj ba'ax u yojelo'ob tu yéetel u láak' xoknaalo'ob ku taalo'ob ti' u Universidaadil Murcia, España.

Ti' le jala'achila' ts'o'ok u ts'áapajal ma'alob xáak'abo'ob ti'al u suut Yucatán Científico yéetel Tecnológico, tu yéetel Sistema Investigación, Innovación y Desarrollo Tecnológico del Estado de Yucatán (SIIDETEY), tu yéetele' much'kiinta'ab 327 millones tu ja'abil 2009 yéetel 2010 u ti'al u beeta'al ukp'éeel laboratorio'ob yéetel u ka'ambesa'al 13 u túlal táankelemo'ob ti'al u ka'mik u dooorilo'ob tu láak' noj lu'umo'ob (Australia, Francia yéetel España)

K'u'ub le chíimpoolal ku k'aba'tik Primer Merito Alfa ti' 23 u túlal xoknáalo'ob yan u jeejeláasil u ka'analil xook ti'ob, máaxo'ob chíimpolta'abo'ob tumeen u jala'achil Yucatan, tu yo'olal jach ma'alob táakpajiko'ob ti' u ketlaamil ba'ax u yojelo'ob xoknaalo'ob wey t-lu'umile', lela' ti' tuláakal u noj lu'umil Mexico, bey xan tak ti' u láak' noj lu'umo'ob.

Káaj u beeta'al jump'éeel séeb meyaj ku k'aba'tik Programa Estatal de Prevención Diagnóstico y Tratamiento del Sobrepeso y la Obesidad de los Estudiantes de

Educación Básica, ti'al u yokesa'al tu tuukul le xoknáalo'ob yéetel u taata'obo', u k'a'a'na'anil u kaláantik ma' u na'akal u aalil máak, ti'al ka anak ti' jump'éeel ma'alob kuxtal, beya' je'el u páajtal u kaambal ma'alobe'.

Ichil le meyajo'ob ku beeta'alo'ob ti'al u mu'uk'a'ankuunsa'al le ba'axo'ob yano'ob tu najil xook ti nivel medio superioore', je'ek'ata'ab u najil xook Conalep III, ba'ax tu taasaj uts ti' 800 u túulal xolnáalo'ob.

Ti' u láak' ba'axe' k'u'ub u nu'ukulilo'ob computo ti' 303 u túulal supervisooro'ob yéetel máaxo'ob jo'olbesiko'ob Educación Indígena, Preescolar, Primaria, Secundaria, Educación Especial, Educación Física yéetel Educación Extraescolar tu yo'olal 2 millones 925 mil pesos.

4.5 Ba'alo'ob suuk u beeta'al

Le Festival Anual de las Artes, Otoño Cultural 2009, xáanchaj 72 u p'éeelal k'iino'ob beeta'ab x-ma' je'elelil ichil 10 ti' octubre tak 20 ti' diciembre ti 2009, le ba'axo'oba' meyajnaj ti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil tuláakal u jeejeláasil meyajo'ob ku beeta'alo'ob wey tu lu'umil Yucataane', ba'ax tu ts'aj u páajtalil ti' ocho mil 112 artista'ob u ye'esik u meyajo'ob, je bix le ku taalo'ob ti' u láak' tu'uxo'ob tu noj lu'umil Mexico bey xan ti' le taalo'ob táanxel noj lu'umo'obo', leti'obe' tu ye'esajo'ob 635 u jeejeláasil meyajo'ob tu'ux táakpaj 238 mil 259 u túulal máako'ob ti' u jeejeláasil tu'uxilo'ob yéetel yaan ti'ob u jeejeláasil ja'abilo'ob.

Beetchaj le IV Bienal Nacional de Artes Visuales, tu'ux tu ts'aj u k'aaba 440 u túulal artista'ob ti' u jeejeláasil u lu'umilo'ob Mexico, máaxo'ob tu ye'esajo'ob mil 122 u p'éeelal meyajo'ob, ichilo'obe' boono'ob, escultura, gráfica, fotografía yéetel instalación. Te'ela' yéeya'ab 110 u túulal artista'ob yéetel 166 u p'éeelal meyajo'ob. K'a'ana'an ka a'alpajake' 21% ti' tuláakal le máaxo'ob táakpajo'ob ti' le meyajo'ob

ku beeta'al ka'aka'ja'abo', yucateeco'ob. Leti' le noj meyaja' beetchaj Centro de Convenciones y Exposiciones Siglo XXI, tu'ux bin mii 90 mil 329 u túulal máak.

Ichil le meyajo'ob beeta'ab ti' Fomento Artísticoo', beetchaj jump'éeel e'esajil yéetel u yáax pik'ilju'unil Cataálogo Panorámica Plástica Yucatanense (1916-2007), le meyaja' tu much'kiintaj 215 u p'éeelal boono'ob yéetel u ts'iibil tu yo'olal le máaxo'ob beetiko'ob le meyajo'oba, te'ela' ch'a'chi'ita'ab le k'ino'ob ka káaj Escuela de Bellas Artes, le ka k'uch Salvador Alvarado tak ti' le k'iino'oba'. Le pik'ilju'una ts'a'ab k'ajóoltbil ti' le noj meyajo'ob beetabo'ob Aguascalientes, Oaxaca, Campeche yéetel Universidad de Oriente tu noj kaajil Valladolid.

Le ukt'een u x-máank'iinalil balts'amil ti' méek'táankaajo'obo' beeta'ab tu méek'táankaajil Oxkutzcab. Te'ela táakpaj 254 artista'ob ti' 17 u múuch'kabil báalts'amo'ob ku taalo'ob tu méek'táankaajilo'ob Izamal, Kinchil, Jo', Muna, Oxkutzcab, Progreso, Tecoh, Telchac Pueblo, Tizimin yéetel Valladolid. Ichil tuláakal le meyajo'oba' bin cuatro mil 367 máako'ob ti' 16 u p'éeelal cha'an ts'a'ab yéetel ka'p'éeel noj meyaj.

Ichil le meyajo'ob ku beeta'alo'ob ichil le Programa Fomento Musical para la Niñez y Juventud, je'ek'ata'ab óoxp'éeel tu'ux le múuch'meyaj ku k'aba'tik bandas juveniles municipales: Teabo yéetel 13 u túulal xoknáalo'ob, u kaajil Texán Palomeque ti' u méektáankaajil Hunucmá tu yéetel 18, yéetel Progreso tu yéetel 17, tuláakalo'obe 48 u túulal xoknáalo'ob, leti'obe' tu k'amajo'ob 54 u p'éeelal ka'ansajo'ob tu yo'olal paax, ku ts'o'okole', ts'o'ok u ye'esiko'ob ka'téen u meyajo'ob teatro José Peón Contreras, tu'ux bin 800 u túulal máako'ob.

U ti'al u ts'a'abal jump'éeel ka'ambesaj mantats'e', le Banda juvenil del Instituto de Cultura de Yucatán, táakpaj ti' le u óoxtéen yéetel u kantéen múuch' meyajil ti' instrumentos de viento y ti'al le baanda sinfonica'obo', ba'ax tu much'kiintaj 130 u

túulal máako'ob ku taalo'ob ti' u lu'umilo'ob Campeche, Chiapas, Oaxaca, Puebla, Quintana Roo, Tabasco, Veracruz yéetel Zacatecas, Distrito Federal yéetel Yucatán, tu'ux beetchaj le meyajo'obo'. Ichil le meyajo'ob beeta'abo'obo', kamp'éele', beeta'abo'ob ti' u méek'táankaajilo'ob Buctzotz, Maní yéetel Jo'.

Te'el kúuchilo'ob yan teatro Peón Contreraso' ts'a'ab k'ajóoltbil oochelo'ob ku k'aba'tik Origen 7 regiones, lela' jump'éeel meyaj tu yo'olal Valentin Cruz, beeta'ab jump'éeel noj chíikul tu'ux táakpaj artista'ob ti' u méek'táankaajilo'ob Buctzotz, Conkal, Hunucmá, Muna, Panabá, Tixkokob yéetel Valladolid.

Ichil le Festival musical de mayo beetchaj 99 evento'ob: 40 u p'éelele' tu yo'olal Musica Popular Mexicana yéetel 35 tu yo'olal música clásica, 17 u ti'al táankelemo'obi', ukp'éeel muuch'meyajo'ob yéetel tsikbaalo'ob tu'ux táakpaj 31 mil 944 u túulal máak yéetel 698 artista'ob. Beeta'ab xan u láak' 19 u p'éelel meyajo'ob ti' 16 u p'éelel méek'táankaajo'ob tu'ux bin 6 mil 122 u túulal máak. Ichil le méek'táankaajo'ob táakpajo'obo' ti' yano'ob Abalá, Akil, Cantamayec, Celestún, Cuzamá, Dzan, Oxkutzcab, Panabá, Progreso, Sotuta, Tahdziu, Tahmek, Teya, Tixkokob, Tizimin, yéetel Valladolid.

Ichil le Festival de la Trova, beetchaj lajump'éeel chíimpolalo'ob yéetel k'a'ajsa'ab ja'abilo'ob meyaj tu'ux táakpaj 518 u túulal artista'ob, ichilo'obe' ti' yano'ob 29 triob, orquesta Típica Yucalpetén yéetel múuch'kabilo'ob ku meyajo'ob tu juunalo'ob. Tuláakale' beetchaj 56 u p'éelel evento'ob tu'ux bin 14 mil 190 máako'ob. Beeta'ab xan bolomp'éeel meyajo'ob ti' u méektáankaajilo'ob Yucataan, tu'ux bin mil 450 u túulal máako'ob ti' le méek'táankaajo'ob táakpajo'obo', ichilo'obe' Akil, Cansahcab, Chacinkin, Espita, Hocabá, Izamal, Teabo, Tekom, yéetel Tixcacalcupul.

Ichil le Biblioteca Virtual de Yucatán okesa'ab siete mil 725 u p'éelel ts'íbilju'uno'ob yan 192 mil 485 u wáalal. Ichilo'obe ti yano'ob Probanzas de

Hidalguía ti' u ja'abil 1622, lela' leti' u jach úuchbenil ti' le ju'uno'ob yano'ob te'el CAIHY, ju'uno'ob ti', le Sínodo Diocesano, jo'olbesa'an tumeen obispo Gómez de Parada ti' u ja'abil 1722, u pik'ilju'unil u actaailo'ob le u méek'táankaajil Jo', ba'axo'ob ku taalo'ob ti' u ja'abilo'ob 1780 tak 1890; el Misceláneo yéetel El Aristarco ti' u ja'abil 1813, yáax ts'albilju'uno'ob jóok'sa'ano'ob Yucataan, le yáax Constitución Yucateca beetchaja'an tu ja'abil 1825, u ju'unilo'ob Guerra de Castas ts'íibta'anmo'ob tu ja'abilo'ob 1850 tak 1890; ts'íibta'ano'ob ich maaya yéetel ich kastláan t'aan, bey xan le ts'albilju'un ku k'aba'tik El Popular ts'íibta'an ichil u ja'abil 1922 tak 1923.

Ichil u ja'abil le meyaj ku ts'a'abal ojéetbila', le múuch'kabil ju'uno'ob yan ti' le CAIHY ya'abchaj ikil k'uchik u láak' mil 817 túumben ju'uno'ob, ichil le je'elo'oba' ti' yano'ob le ts'albilju'uno'obo', pik'ilju'uno'ob yéetel u láak' ju'uno'ob. Unaj u ch'a'chi'ita'al u kopiail le ju'uno'ob ku taalo'ob tu archivoil Comisario Imperial José Salazar Llarregui, u yáax meyajilo'obo' ti' yano'ob Biblioteca ti' u Universidaadil Texas yan Arlington, Estados Unidose'.

Ichil u láak' le meyaj ku beetchajale' ti' yan u kaláanta'al tuláakal le oochelo'ob yan ti' le Diario del Sureste ka'acho', lela' béeychaje' tu yéetel le taak'in tu ts'aj le múuch'kabil ku k'aba'tik Apoyo al Desarrollo de Archivos y Bibliotecas de México, A.C. tu'ux páajchaj u kaláanta'al 23 mil 313 oochelo'ob. Ku ts'o'okole' le Fondo audiovisuaalo', ya'abchaj ikil ma'anik le archivo fotográfico yan ti' Goyo Méndez, ba'ax ku chukik 10 mil 791 oochelo'ob saktak yéetel box, 11 mil 216 roollo'ob de seguridad de 35 mm, beya' tu chukaj 268 mil 670 fotograma'ob.

U ti'al u mu'uk'a'akuunsa'al u miatsil maaya kaaj yéetel u láak' muuch'kabilo'obe', tu yéetel le Programa de Apoyo a las Culturas Municipales y Comunitarias yéetel Desarrollo Cultural Municipal ts'a'ab áantaj ti' 215 proyecto'ob. Tu yéetel le áantaj

ts'a'abo'obo' beeta'ab uts ti' dos mil 68 u túlal máako'ob wey t-lu'umile'. Le meyaj'ob jach ya'ab k'a'amo'obo' tu yo'olal artesanía'ob wáa meyaj k'abo'ob, paax, óok'ot yéetel greemio'ob.

U ballet folklórico le k-lu'umila' tu ye'esaj 79 u téenal u meyaj tu táan 63 mil 510 u túlal máako'ob, tu'ux jach ma'alob k'amiko'obe' tu noj kaajilo'ob Nantes, Saint La Zaire yéetel Paris, Francia, lela' tu yo'olal le Ruta Solidaria del Chocolateo'.

Le Compañía de Danza Contemporánea del Estado óok'otnaj 17 u téenal tu táan 25 mil 580 u túlal máako'ob yéetel bin xan Asheville, Carolina del Norte, Estados Unidos. Táakpaj xan ti' le XXX Festival Internacional de DANZA Lila López beeta'ab Teatro de la Paz tu noj kaajil San Luis Potosí.

Ti'al u beeta'al u péeksilil xook yéetel u ka'anal tu yo'olal le ts'íibo'ob ku beeta'alo'ob ti' le k'iino'oba', beeta'ab le Primer Coloquio de Literatura para Niños y Jóvenes "La Literatura para niños: pequeña ficción que amplifica el mundo", lela' beetchaj Biblioteca Pública Estatal Manuel Cepeda Peraza.

4.6 Deporte yéetel náaysaj óolil

Ti' le k'iino'oba' wey Yucataane' yaan 300 táankelem atleeta'ob jach ma'alob meyaj ku beetiko'ob, tu yéetel mil 692 u túlal je'el u ch'a'ik bej ti'obe', bey xan mil 312 mejen paalal yéetel mil 380 u túlal táankelemo'ob je'el u chukik u paach le yáax ch'a'chi'itpajo'obo'.

Ti' le táakpajal anchaj ti' le Olimpiada Nacional 2010, le u xoknáalilo'ob le Centro de Alto Rendimiento Deportivo (CARD) tu náajalto'ob 121 medalla'ob ti' le 248 tu náajaltaj Yucataano', lela' u k'áat u ya'ale', leti'obe' tu náajalato'ob jump'éeel 57% ti' le medaalla'obo', ichilo'obe' 36 de ooro, 39 plaatai', yéetel 46 u p'éelele', bronce,.

Ichil le tu'ux tu náajalto'ob le medaalla'obo' ti' canotaje, u ch'úuya'al peesa'ob yéetel ch'iin yéetel arco.

Tu yo'olal le kúuchilo'ob k'abéeto'obo', ka' ch'a'jo'olta'ab u beeta'al u meyajilo'ob le Centro Paralímpico, tu'ux táan u tukulta'ale' Yucataan ka anak ti' le yáax jump'éeel kúuchil beya', lela' u ti'al le máaxo'ob ma' tu páajtal u péeko'ob tu juunalo'obo'. Tak beorae' le kúuchila' ts'o'ok u chukik jump'éeel 60% ti' le ba'ax unaj u beetchajalo', táan u tukulpajale' ka káajak u meyaj tu taal ts'o'okbal u ja'abil 2010.

Utskiinta'ab xan tuláakal ba'al ti' Estadio Salvador Alvarado yéetel beeta'ab jump'éeel pista "Mondo" ti'al u yúuchul áalkab, lela' u ti'al u yantal jump'éeel ma'alob kúuchil ti'al le máaxo'ob ku yáalkabo'obo', beya' ku ka'antal u kaambalo'ob tu yo'olal le deporte yan ti'obo, ku ts'o'okole' ku taasik xan uts ti' le k-lu'umil ikil u yantal táanil ti' tuláakal tu'ux ti'al u beetchajal le ketlaamo'obo'.

Tak ti' le k'iino'oba' le k-lu'umila' yaan ti' 46 u túlal entenaadooro'ob ti' le jach ma'alob deportista'obo', ichilo'obe' 25 u túlale' táanxel lu'umilo'ob yéetel 21 wey Mexicoilo'obe'. Yaan 110 u túlale' ku entenaartik le deportista'ob chíika'an ti'ob je'el u bin ma'alobil ti'obe', máaxo'ob táan u ka'ansiko'ob ba'ax u yojelo'ob ti' dos mil 692 u túlal deportista'ob, le deportista'oba' na'ak jump'éeel 9% ti' le ja'aba', mil 312 mejen paalalo'ob yéetel mil 380 táankelemo'ob.

Mayo ti' u ja'abail 2010 beetchaj wey tu lu'umil Yucataane' XLVIII noj much'táambal yéetel le kantéen much'táambal tu yo'olal Convención del Deporte Olímpico Panamericano (ODEPA) u ti'al lelo' táakpaj 42 múuch'kabil máako'ob yano'ob ich ODEPA, ichilo'obe' ministro'ob yéetel u jala'achilo'ob deporte, u noj jo'olpópilo'ob ti' le yano'ob ti' u jeejeláasil noj lu'umo'obo', u jeejeláasil u múuch'kabil deporte panamericano, máaxo'ob payalt'antabo'ob yéetel u múuch'kabil le máako'ob kéen beetiko'ob le Juegos Olimpicos kun beetbil Londres

tu ja'abil 2012, Sochi 2014 yéetel Rio de Janeiro 2016, bey xan le múuch'kabilo'ob kéen u yáax beeto'ob le Primeros Juegos Olímpicos de la Juventud "Singapur 2010" yéetel le XVII Juegos Panamericanos kun beetbil Toronto tu ja'abil 2015.

U ti'al ma' u sen antal máak u drogartubae' yéetel u péektsilta'al ka anak toj óolale' u jala'achil u lu'umil Yucataane', tu yéetel Instituto del Deporte del Estado de Yucatán, tu beetaj 183 u p'éelal meyajo'ob ti' u jeejeláasil ba'axo'ob, ichilo'obe': carrera de ruta y Alto nivel, torneos ketlaamo'ob yéetel u láak'ob weye', regionaalo'ob, yéetel u táakpajal u láak' lu'emo'ob Mexicio, bey xan tu'ux táakpaj u láak' noj lu'umo'ob, bey xan u láak' meyajo'ob ti'al u péektsilta'al deporte yéetel báaxlao'ob suuk u beeta'alob tumeen kaaj, ichil le meyajo'oba táakpaj 155 mil 475 u túulal máako'ob.

Ichil le ja'abil meyaj ku ts'abal k'ajóoltbila' ka káaj u beeta'al le programa ku k'aba'tik "Báaxal Paal" táakpaj 565 máako'obi', ichilo'obe' 3 mil 400 mejen paalalalo'ob yéetel 2 mil 165 mejen x-ch'úupalaalo'ob, máaxo'ob ila'abo'ob tumeen 471 promotooro'ob ti' u jeejeláasil le kúuchilo'ob tu'ux beeta'abo'ob le meyajo'obo', le progrmaa' tu t'saj u páajtalil u beeta'al báaxalo'ob, yéetel miatsilo'ob u ti'al mejen paalalo'ob.

K'a'ana'an ka a'alpajake' le 47 kúuchilo'ob ku k'aba'tiko'ob Centros de Desarrollo del Deporte (11 centros regionales yéetel 36 centros municipales) ya'abchaj mejen paalal yéetel táankelem u yilo'ob, tumeen ti' le 18 mil 929 ila'abo'ob le ja'ab máano', tu chukaj 61 mil 543 mejen paalalo'ob yéetel táankelemo'ob ilbil ti' le ja'ab wey Yucataane', ba'ax ti' áantabo'obe' ti' atletismo, boxeo, handball, u chúuya'al peesa'ob yéetel tenis, ch'iin yéetel arco, ichil u láak'o'ob.

Le Centro de Medicina y Ciencias Aplicadas al Deporte tu yilaj bix yanik yéetel bix u meyaj u wíinkilil 751 u túulal máako'ob, bey xan dos mil 981 consulta'ob. Ts'a'ab

xan siete mil 5 u p'éelal terapia ti'al u ch'a'ik u yóol máak, mil 183 consulta'ob tu yo'olal bix unaj u kaláantik u janal máak, 697 u téenal táakpaj ti' wáa ba'ax le j-ts'ak yajo'obo', 606 consulta'ob tu yo'olal u koj máak, cuatro mil 468 consulta tu yo'olal psicología. Ts'a'ab xan dos mil 495 u p'éelal certificado médicos le k'iino'ob anchaj le campeonaato'obo'. Tuláakale' beetchaj 20 mil 874 u p'éelal meyajob.

U ti'al u malobtal u kuxtal kaaje' tu yéetel le ejercicio wáa u sats'ik u xiich'elo'obe', ch'a'jo'olta'ab u beeta'al le Programa de Activación Física ti tuláakal u jeejeláasil bix u beeta'alo'. Tu yéetel le mil 890 promotoo'ob meyajtiko'ob le programaa' beetchaj 211 evento'ob tu taasaj uts ti' jump'éeel millón 306 mil 606 u túlal máak ti' tuláakal k-lu'umil, 60% ichil le táakpajo'obo' ko'olelo'ob, le u láak' 40% xiibo'ob.

Le chíimpoolal ku k'aba'tik Premio Estatal del Deporte 2009, ts'a'ab 20 ti' noviembre, ichil u x-máank'iinalil le XCIX Aniversario de la Revolución Social Mexicana, le chíimpoolala' ts'a'ab ti' Ana Gabriela del Milagro Crisanto Espinoza ti' Tiro con Arco, ti' aj ka'ambesaj José Luis Núñez García, ti' Gimnasia de Trampolín yéetel ti' LEF Mirian Ceballos Canul, tu yo'olal tu péektsiltil, u kaláantik yéetel u táakmuk'tik deporte.

Ichil xan le programa ku k'aba'tik Programa de Reconocimiento al Mérito Deportivo Yucateco 2009, ts'a'ab chíimpoolal ti' le deportista'ob jach bin ma'alobil ti'ob tu'ux táakpajao'obo'; ichilo'obe' Ana del Milagro Crisanto Espinoza, máax ti' ts'a'ab le chíimpoolal Mérito Deportivo Yucateco 2009; Omar Fenicio Basulto Germon, ti' leti'e ts'a'ab ichil u múuch'kabil beisbol le chíimpoolal ku k'aba'tik Mérito Deportivo Yucateco al Mejor Deportista de Deportes de Conjunto 2009; yéetel ti' Freddy Sandoval Chí, ts'a'ab le chíimpoolal Mérito Deportivo Yucateco paralímpico 2009.

Ti 16 ka'ambesajo'ob ts'a'abo'ob tumeen le Sistema de Capacitación yéetel Certificación u ti'al Entrenadores Deportivos (SICCED) ka'ansa'ab 117 u túlal

entrenadooro'ob ti' u jeejeláasil deporte'ob, yéetel ti' u jeejeláasil u ka'analil. Ku ts'o'okole' ts'a'ab xan kamp'éel u jeejeláasil ka'ambesaj ba'ax tu taasaj uts ti' 97 entrenadooro'ob. Tuláakale' ka'ansa'ab 214 u túulal entrenador deportivo'ob, ichilo'obe' 86 u túulalo'obe' ko'olelo'ob, yéetel 128 u túulale', xiibo'ob.

Anchaj xan máaxo'ob táakpajal ti' le evento nacional yéetel internacional ti' u jeejeláasil ba'alo'obo' óoli' je bix ti' Campeonato Mundial de Gimnasia de Trampolín beetchaj Rusia, tu'ux jo'túul atleeta'ob bino'ob tu k'aaba' Yucataane, le II Juegos Latinoamericanos de Olimpiada Especiales, beetchaj San Juan de Puerto Rico, tu'ux táakpaj lajuntúul deportista especialo'ob, bey xan ti' le Paralimpiada Internacional ti siila de ruedas beeta'ab Miami Florida, ichil u láak'o'ob.

U ti'al u táakmuk'ta'al le deporte wey Yucataane', bey xan ti'al u yila'al máaxo'ob ma'alobo'ob ti'al deporte ti'al ka táakpajako'ob tu ka'aba' Yucataane' ti' le escuela técnica tu'ux ku káajalo'obo', tu'ux ku ka'ansa'al mejen paalal yéetel táankelemo'ob ti'al u ma'alobkuunsik ba'ax ku beetiko'ob ti' deportee'. Ichil le ba'axo'ob ku ka'ansa'al ti'obo' ti' yano'ob: aerobics, ajedrez, atletismo, bádminton, basketbol, box, canotaje, esgrima, gimnasia rítmica, hockey, jazz, u ch'úuya'al pesao'ob, muk'ulmuuk'o'ob, báab, patinaje artístico, patinaje de velocidad, péentatlón, remo, tae bo, tae kwon do, tenis de mesa, ch'iin yéetel arco, yéetel tiro deportivo. Ti' le u jeejeláasil le ka'ambesajo'oba táakpaj seis mil 100 mejen paalalo'ob yéetel táankelemo'ob.

5. U MU'UK'ANKUUNTA'AL JETS' ÓOLAL YÉETEL U BEETA'AL BA'ALO'OB TU BEEL

Gobierno del Estado de Yucatán
Poder Ejecutivo
2007-2012

5. U MU'UK'ANKUUNTA'AL JETS' ÓOLAL YÉETEL U BEETA'AL BA'ALO'OB TU BEEL

5.1 U jets' óolalil kaaj yéetel u kaláanta'al kaaj.

U ti'al ka ya'abchajak u meyaj ma'alob le poliso'obo', táan u mu'uk'a'ankuunsa'al le nu'ukulo'ob yano'ob ti'al ikil u ma'anal u láak' túumben nu'ukulo'ob ti'al u máan le patruya'obo'. U ti'al lelo' máan beetbil u máanil ti' federal molayo'ob ti'al u k'áata'al taak'in tu yo'olal 36 millones 236 mil 790 pesos, ti'al u ma'anal 115 u p'éelal kis buuts'o'ob láaj ts'a'ab u nu'ukulil ti'al u meyaj bey patruyailo', beya' je'el u k'uchul ya'ab tu'ux u kalaanil tuláakal u noj kaajil Jo'e'.

Ti'al u táakmuk'ta'al jump'éel jala'achil yéetel jump'éel túumben muuk'e' ka páajchajak u beetik u meyaj tu táan je ba'axak ka táakak tu beele', táan u túumbenkuunsa'al mantats' u aarma'ob, ti'al u kaláantiko'ob ma' u yantal x-pok'olilo'ob, ikil tu manilako'ob u túumben nu'ukulo'obo', yaan u muuk'o'ob yéetel je bix unaj ti' le k'iino'oba'. U ti'al lelo' ma'an 386 arma'ob, u jeejeláasil u muuk'o'ob, 210 cartucho'ob, bey xan mil 500 chaleko'ob ba'axo'ob ku taasik u plaakail táanil yéetel paachil. Tuláakal le nu'ukukulo'oba' tu tojoltaj 24 millones 562 mil 36 pesos, ba'ax ts'a'ab tumeen Fondo de Aportaciones para la Seguridad Pública del Estado de Yucatán (FASPEY) yéetel Fondo del Subsidio a los Municipios (Subsemun).

U jo'olbesa'al u meyaj poliso'obe', jump'éel meyaj ku páajtal u beetchajal ikil u meyaj mantats' ti'ob túumben nu'ukulo'ob ti'al radiocomunicación yéetel satelital. Bey xana' ku páajtal u tukulta'al bix kun úuchuk meyaj u ti'al u p'áatal mantats' tu tuukulil ba'ax unaj u beetchajal u ti'al u yaktáanta'al je ba'ax ka táakake tu beelo'obe'. Tu yéetel le tuukul je'ela' ma'an 41 u p'éelal equipo tipo GPS ti'al

kisbuuts'o'ob ti'al jets' óolalil, yéetel 250 u p'éelal nu'ukulilo'ob radiocomunicación, ba'ax tu tojoltaj ocho millones 292 mil 91 pesos, le taak'ina' taal ti' Fondo de Subsidio a los Municipios (Subsenum)

Ma'an xan 20 u p'éelal nu'ukulo'ob ti' sistema de video grabación móvil personal, le ba'axo'oba' ku ts'a'abalo'ob tu yóok'ol u casco le poliso'obo', beya' je'el u túuxtik ti' satellite le áantaj tu ts'ajo'ob ti' máako', bey xan ti'al u yiliko'ob jach buka'aj u xáantal u k'uchul le poliso'ob le k'iin kéen k'áata'ak u yáantajo'obo', le ba'ax je'ela' tu tojoltaj jump'éel millon 234 mil 551 pesos.

U yantal ba'axo'ob yéetel u yúuchul meyaj, bey xan ma'alob nu'ukulo'ob ti'al u kaláanta'al ma' u lobita'al u láak' máako'ob yéetel wáa ba'ax ka k'abéetchajak beje', jump'éel meyaj ku beetik u k'abéetchajal túumben nu'ukulo'ob ti' kúuchilo'ob tu'ux jach k'abéet ti' le noj kaaja', bey xan u ti'al u láak' kaajo'ob wey Yucataane'. Tu yo'olal lelo' ya'abkunsab le sistema de videovigilanciao', ma túun tak ti' le k'iino'oba' yaan 122 u p'éelal caamara'ob ti' u jeejeláasil tu'ux ku máan kisbuuts'o'ob tu noj kaajil Jo', bey xan tu'ux jach ya'ab u yantal máak ichil le méek'táankaajo'ob ya'ab u kajnáalilo'obo'.

Ichil le meyajob ku kaxaantiko'ob u péektsilta'al le bix u kaláantikubáa máak ti'al u bino'ob te bejo', yaan u yáantaj medios eletrónicos ti'al u kaláanta'al le máaxo'ob ku ch'otik u kisbuuts'o'ob. Tu yo'olal lelo', ma'an le yáax ka'p'éel sistema ti'al u yila'al máax jach chich u bino', le nu'ukulo'oba' ku k'aba'tiko'obe' multiradar, lelo'oba tu tojoltajo'ob tres millones 956 mil pesos taalo'ob ti' Ramo 23.

Bix u meyaj le nu'ukulo'ob ts'o'ok u ch'a'chi'itpajalo'obo' u xokik u matricula le kisbuuts'o'ob ku máansiko'ob u chichil unaj u bino'obo', beya' ku imprimiirtik u ju'unil tu'ux ku ya'alik ba'ax yo'olal yéetel ba'ax le ila'abo', ku ts'o'okole' ku túuxta'al tu yootoch máax ku ch'otik ti'altik le kisbuuts'o'.

Le prograamaa' ku kaxaantik u ts'aik k'ajóoltbil máakalmáak le jets't'aano'ob yano'ob ti'al u kaláanta'al máak ku bin ti' bejo', bey xan le máako'ob ku xíimbalo'obo, lela' u yutsile' u ti'al tuláakal máak.

U tukulta'al bix úunchak u beetchajal túumben bejo'ob tu'ux unaj u máan máake', jump'éeel ba'al jach táaj k'abéet, ba'ax ku kaxaantike' leti' le ba'axo'ob unaj u séebkunsik u bin máak ti' noj kaaj, le ba'ax xana' jump'éeel nojoch xáak'ab ku t'sáapajal ti' bix unaj u máan máak ti' jump'éeel nojoch kaaj. Ichil le meyajo'oba' ts'ab óocho u p'éelal túumben kúuchilo'ob tu'ux ts'a'ab semáforo, lelo'oba' túumben nu'ukulo'ob ti' bejo'ob tu'ux jach talam u máan máak. Le nu'ukulo'ob ts'a'ano'oba' jach ma'alob u meyajo'ob, le kéen tu'upuk jump'éele', ku t'áabal u láak'o', u ti'al u beeychajal le ba'ala', ku meyaj sensooro'ob ti'ob ti'al u k'ééexelo'ob.

U bin u béeychajal le ba'axo'ob ku kaxaantpajal tu yéetel u táakpajal máake', jump'éeel ba'al jach táaj k'a'ana'an, ku beetik u t'aan kaaj u ti'al u yantal jump'éeel lu'um táan u tukulk tik mantats' tu yo'olal u yantal jets' óolal. Tu táan lelo', le Programa Policia Vecinalo', ts'o'ok u yáantal ti'al ka anchakak u múuch'ulil vecino'ob ku táakpajalo'ob ti'al ma' u lobita'al u láak' máako'ob, yéetel ti'al ka u kaláanto'ob bix unaj u máan máak.

Ti' le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila' ts'ok u beetchajal 95 u p'éelal múuch'kabilo'ob, tu'ux ku táakpajal 739 u túulal máako'ob x-ma' bo'olil. Tu yéetelo'obe', bejla'e', táan u táakpajal 101 colonia'ob ichil le prograamaa', beya' táan u ch'a'abal u paach 163 ju'uno'ob tu'ux ku k'áata'al u jeejeláasil ba'axo'ob u ti'al u taas uts ti' tres mil 140 u túulal kajnálo'ob ts'o'ok u nats'ukuba'ob ti' le múuch'kabilo'oba'.

Jump'éel ba'ax e'e'sik bix le poliso'obo', leti' u ts'áik u yóolo'ob ti'al u meyajo'obo', bey xan u múul meyajo'ob tu yéetel u láak' múuch'kabilo'ob ti' u láak' lu'umo'obo', le ba'axo'oba' ku ts'áiko'ob jets' óolalil, bey xan u ti'al u yáantajo'ob le k'iin ku yantal nukuch loobo'ob úuchul, tu'ux ku k'abéetchajal máaxo'ob u yojelo'ob bix úunchak u tokbesa'al máako'ob wáa u kaláanta'al kúuchilo'ob.

Tu yo'olal le ba'axo'ob beyo', le nojoch loob tu beetaj le chak ik'aal Alex tu winaalil julio máano', tu noj kaajil Monterrey, ti' u lu'umil Nuevo Leone', túuxta'ab junmúuch' ichilo'ob le poliso'ob ku k'aba'tiko'ob Operativo Monterrey, tuláakolo'obe', bino'ob 25 u túulal poliso'ob yéetel aj ts'aako'ob, 19 u túulal máak ku meyajo'ob ti' u molayil toj óolal wey Yucataane', bey xan junmúuch' ti' le ku k'aba'tiko'ob protección civilo'. Le u múuch'kabil máako'oba áantajnajo'ob ti'al u tsol xikinta'al u kaláanto'ob najo'ob, áantaj tu yo'olal u jenchajal lu'um, u p'o'obol tinaako'ob yéetel u ts'áiko'ob ts'aak ti'al ma' u toop'ol k'ojanilo'ob.

Le u jel ila'al bix kun úuchuk meyaj ichil u noj kaajil Jo' yéetel le múuch'kabilo'ob ku kalaano'obo', k'abéet u beectahajal mantats' yéetel múul meyajt'bilob tu yéetel le máaxo'ob ku meyajo'ob u ti'al u yantal jets' óolalo'. Tu yéetel le tuukula' táan u jook'ol táanile' le meyaj ku beetchajal tumeen u polisilo'ob u méek'táankaajil Jo', tu'ux diosbo'otik ka xo'ot' tak tu'ux úunchak u k'uchul u meyajo'obe', beorae' táan u múul meyaj tu yéetel policía estatal u ti'al u yutsil ti' u kajnáalilo'ob u méek'táankaajil Jo'.

U k'uchul le meyaj tu'ux unaj ti'al u béeykunsal ba'ax ku k'áatik u mejen kaajilo'ob Jo'e', jump'éel mokt'aan beetchaja'an, le ba'axa' ku beetik u ka' béetchajal u nu'ukulil ti'al u yantalo'ob mantats' te kúuchilo'ob tu'ux k'abéeto'obo'.

Tu yo'olal lelo' táan u béectahajal u láak' u mejen kúuchililo'ob k'ajóola'an tipo salida, naats' ti' le mejen kaajo'ob yano'ob tu báakpaach Jo'o', Ichil le k'iino'ob

meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltibila', ts'o'okesa'ab u beeta'al u meyajilo'ob u wa'akunsa'al le yano'ob be Komcheno', ba'ax táan u kalaano'ob mantats', bey xan Bombero'ob, bey xan wáa yaan wáa ba'ax k'ojanil. Tu yéetele', ts'o'ok u chukik 15 u p'éelal le kúuchilo'ob tu'ux yan le boomblero'ob yano'ob tu báakpaach Jo'o'.

U ya'abtal le sen meyajlo'ob ku beeta'alo'ob u ti'al u yantal jets' óolal ti' u kaajil Yucataane', jump'éeel ba'al jach táaj k'abéet u ti'al táakmuk'ta'al u yantal jets' óolal ti máak, yéetel u ti'al u ts'a'abal ba'ax unaj ti' le bejo'obo'. Le múul meyaj ku beetchajal tu yéetel molayo'ob ku ts'o'okesiko'ob ba'atelilo', ku yáantaj ti'al u béeytal ba'alo'ob ku k'uchul ti' kaajo'ob. Tu táan lelo', beeta'ab u láak' meyajlo'ob, ichilo'obe' leti' le wa'akunsa'abik le Centro Integral Pública yan Valladolid, ba'ax yan jump'éeel 65% ti' le ts'o'ok u beetchajal ti' le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltibila'.

Tu yo'olal jach ts'o'ok u ya'abtal le kis buuts'o'obo', jach k'abéet u yila'al tu beel jayp'éeel le kisbuuts'o'ob yano'ob wey t-lu'umila'. Tu yo'olal lelo' beetchaj u ts'ook u jaats le meyaj ti' le Programa de Reemplacamiento', tu yo'olal túun le kúuchilo'ob ts'a'abo'ob wey tu noj kaajil Jo' yéetel le méek'táankaajo'obo', tu registrartubáa jump'éeel 95% ti' tuláakal le kis buuts'o'ob yano'ob wey Yucataane'.

U ka'ansa'al túumben ba'alo'ob ti' le poliso'obo', jump'éeel k'a'ana'an ba'al, ti'al u beeta'al jump'éeel ma'alob meyaj. U ti'al lelo', ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltibila' ts'a'ab u jeejeláasil ka'ambesajo'ob ti' cuatro mil 753 u túulal poliso'ob. Mu'uk'ankuunta'ab xan le meyaj ku taal u beetchajal tu yéetel le méek'táankaajo'obo', ti'al xan ka ka'ansa'ak le poliso'ob ku meyajlo'ob te méek'táankaajo'obo'.

Tu yo'olal lelo' le Subsecretaría Estatal de Caminos Peninsular tu beetaj moka'ano'ob u ti'al u ka'ambesik mantats' 162 u túulal máako'ob ti' le

méek'táankaajo'ob yano'ob ti' le Centros Integrales de Seguridad Publicao', ti' u méek'táankaajilo'ob Maxcanú yéetel Tekax, le jaytúulo'oba' ti' yano'ob ichil le jaytúul poliso'ob ts'o'ok u yáax ch'a'chi'itpajalo'.

Le múuch'kabil ku k'aba'tik Grupo de Educación en Seguridad, Ciudadanos, Desarrollo y Orientación (ESCUDO) leyli u betiko'ob u meyajil u ts'áiko'ob ojéeltbil u beetchajal jump'éel túumben bix unaj yúuchul ka'ambesaj ti'al u kaláanta'al ma' u yúuchul wáa ba'ax ti' máak, bey xan ti'al u t'aan tu yo'olal ba'axo'ob ust tu t'aan táankelemo'ob, tu yo'olal lelo' ch'a'ab u paach u beeta'al tsikbalob'ob ku t'aano'ob tu yo'olal ba'alo'ob ma'alobtak unaj u beeta'al, educación sexual, u suuktal u yuk'ik máak ba'alo'ob ma' unaji', ba'atelil, u yáanta'al wáa máak lobita'an yéetel tu yo'oal u yelet wáa ba'ax kúuchuilil, ti' le ja'aba' beeta'ab 442 u p'éelali', le meyajo'oba' tu taasaj uts ti' 44 mil 603 u túulal xoknáalo'ob.

Je bix tuláakal ja'abe' ku ts'áik u láak' jump'íit máak yéetel ku beeta'al u ya'abil meyajo'ob ti'al ka u kaláantubáa máak ti' u k'iinilo'ob le xíimbalilo'. Tu yo'olal lelo' beetchaj 887 u jeejeláasil meyajo'ob ti'al u kaláantubáa máak u ti'al u k'iinilo'ob xíimbal ti'al Semana Santa tak ti'al cháakil.

Le meyajo'oba' tu beetaj u ts'a'abal u kúuchililo'ob ti'al u yantal patruuya'ob, u yáanta'al máak wáa ku téek k'oja'antal, u yáanta'al máak wáa ku k'astal u kis buuts', bey xan kúuchilo'ob tu'ux ku yila'al wáa ma' kala'an máak ikil u ch'otik u kis buuts'i', lela' tu taasaj uts ti' 121 mil 242 u túulalal máako'ob ku bino'ob xíimbal.

U ti'al u ts'a'abal ojéeltbil ba'ax ku p'atik le meyaj ku beetchajal ti' kaaja', ts'o'ok u k'a'a'ana'anchajal u yantal u beeta'al jump'éel múul meyaj tu yéetel u jeejeláasil federal wáa estatal molayo'ob ti'al u yantal jets' óolalil ti' kaaj. Tu yéetel lela', táan u beetchajal jump'éel ma'alob meyaj tu táan le ba'alo'ob k'aastako'ob ku beeta'alo'obo'.

To yo'olal le ba'axa', táan u múul beetchajal jump'éeel meyaj tu yéetel Policia Federal Preventiva, Procuraduría General de la República, Procufraduría General de Justicia del estado, SEDENA, Armada de México yéetel u jeejeláasil le poliso'ob yano'ob ti' le méek'táankaajo'obo'.

5.2 U beeta'al meyajob u ti'al u ts'o'okol ba'atelil

Ti' u winaalil noviembre ti' u ja'abil 2009, Yucataane' úuch jump'éeel much'táambal ku k'aba'tik XVII Reunión del Grupo Nacional de Servicios Periciales y Ciencias Forenses ba'ax taal ti' le Conferencia Nacional de Procuración de Justiciao'. Te'ela' beeta'ab tsikbalob ku t'aano'ob tu yo'olal u yila'al yéetel wáa je'el u k'ubik u yool máak ti' le periito'obo', le prograamaa' ti'al u ka'antal u kaambal le maako'obo', u chíikpajal yéetel u kaláanta'al le ba'ax ku ye'esik wáa ba'ax tu táan corte, u mookil u kaláanta'al le ba'ax'ob e'esik u jaajil ba'alo', le ku ye'esik tu'ux u taal wáa ba'ax ch'i'ibalilo', balística forense ichil u láak'o'ob

Le ba'ax noj mokt'anta'abo' leti' le ka péektsilta'ak u ka'ambesa'al yéetel ka ma'alobchajak u meyaj le perito'obo, lela' tu yo'olal le le túumben sistema penal acusatorio, tumeen te'ela' ti' kun sen táakpajal ya'ab ichil le proceeso'ob cheen t'ambil kun beetbilo', te'ela' ma' unaj u k'exiko'ob le ba'axo'ob ts'o'ok u yáax a'alik yéetel bix kun p'áatal le tak pool ku yiliko'obo', je'ets xan ka certifiarta'ak le perito'ob ti'al u yilpajal ba'ax u yojelo'obo', ba'ax ku páajtal u beetiko'ob, buka'aj sen ba'ax u yojelo'ob, u beetiko'ob ma'alob meyaj, yéetel u páajtalil tu beel le ba'axo'ob ka k'áata'ak ti'obo'.

U ti'al u ts'a'abal u yojéelt paalalo'ob yéetel táankelemo'ob bix úunchak u kaláantikuba'ob ma' u lobita'alo'ob mix u lobitiko'ob máak yéetel tu táan je ba'axak ka u yaktáanto'obe' ichil le programa Xux Donde quiera que estes ts'ab mil 198 tsikbaalo'ob yéetel múuch'kaambalilo'ob ti' 65 mil 706 u túulal mejen paalalo'ob

yéetel táankelemo'ob, lela' jach ya'abchaj kéen ti' le ja'ab máan tu'ux tu chukaj chéen 16 mil 527 u túulal máako'ob ila'abo'

Le programa je'ela' bisa'ab xan feria Yucatán Xmatkuil 2009 bey xan tu najilo'ob xok ti' u jeejeláasil u ka'analilo'ob ti' u nméek'táankaajilo'ob cacalchén, Kanasín, Jo', Mococho', Progreso, Santa Elena, Tahmek yéetel Uman.

Ichil le meyaj ku k'aba'tik Programa de Formación y Capacitación de Promotores para la Prevención del Delito (Focaprev) ts'a'ab 10 u p'éelal múuch'kaambalil ti' 358 u túulal máako'ob ti' u méek'táankaajilo'ob Jo', Progreso, Tizimin yéetel Valladolid, u ti'al u péeksilta'al u suuktal u kaláantikubáa máak.

Ichil le meyaj ku k'aba'tik Programa de Atención Integral a Víctimas del delito, ts'a'ab siete mil 748 tsoxikino'ob tu yo'ola, ba'ax unaj u beetik máaxo'ob lobita'ano'ob, dos mil 566 u téenal ila'ab máaxo'oib k'aschaja'an u tuukulo'ob tu yo'olal jump'éel loob yéetel 105 u téenal bin Trabajo Social ilik máak tu yotoch, le meyaj o'oba' tu taasaj uts ti' siete mil 124 , dos mils 187 yéetel 112 u túulal máako'ob.

Ti' le meyaj ku k'aba'tik Programa Los Derechos de la Niñez y Jóvenes Previniendo el Delito, ts'a'ab 92 u p'éelal tsikbalob yéetel múuch'kaambalo'ob ti' cinco mil 67 mejen paalal yéetel táankelemo'ob ti' u jeejeláasil u ka'analil le kaambalo', ti' u méek'táankaajilo'ob Chemax, Hocabá, Huhí, Kanasín, kantunil, Kaua, Jo', Mococho', Muxupip, Rio Lagartos, Sanahcat, Seyé, Suma de Hidalgo, Tekóm, Ticul, Tizimin yéetel Ucu.

U ti'al u jo'olbes u meyajilo'ob u k'éexel le sistema de justicia penal, beeta'ab le Secretaría Ejecutiva de la Comisión para la Implementación de la reforma en Materia de Seguridad y de Justicia, le molaya' táan u múul meyaj tu yéetel y

jala'achil u lu'umil Mexico tu yéetel Secretaria Técnica del Consejo de Coordinación para la Implementación del Sistema de Justicia Penal (SETEC).

Beeta'ab xan jump'éeel u kúuchil Oficina de Enlace para la Implementación de la Reforma Penal, le kúuchila' ku múul meyaj xan yéetel Secretaría Ejecutiva, ku yáantaj ti'al ka páajchajak k'éexel u molayil Procuraduría en la Fiscalía General de Justicia del Estado.

Tu yéetel Secretaría de Obras Públicas yéetel Secretaria de Planeación y Presupuesto táan u beetchajal u ka'jaats u meyajilo'ob le tu'ux kun antal Servicio Médico Forense.

U ti'al u na'ats'al le servicio de procuración de justicia, táan u beeta'al jump'éeel u najil Agencia del Ministerio Público ti' u méek'táankaajil Kanasín, lela' jump'éeel méek'táankaaj yan tu yóok'ol kamp'éeel kúuchil tu'ux jach ya'ab máak kajakbal wey t-luumile', tu paach Jo', Valladolid yéetel Tizimin.

Bey ichil le meyajob ku taal u beeta'al u ti'al le túumben sistema de Justicia Penaalo', beeta'ab ka'p'éeel Agencia del Ministerio Público te'el tu'ux yan le Central del Procuraduría General de Justicia, jump'éele yaan u yilik le tak poolo'ob yaan ba'ax u yilo'ob tu yéetel narcomenudeo.

U láak' ti' le meyaj táan u taal u beeta'al tu yo'olal u k'éexel le Sistema de Justicia Penaalo', leti' le beeta'abik le óoxp'éeel kúuchilo'ob u ti'al Unidades de Solución de Controversias te'el tu'ux yan le Procuraduría General de Justicia, kúuchilo'ob kun antal xan u meyajob ti'al u ts'o'okesa'al ba'atelo'ob tu séeblakil, u ti'al lelo' yaan u yila'al ka tsikbata'ak táanil, beya' yaan tak u yéemel u tojol ti' le máaxo'ob táakpaja'ano'obi'o', bey xana' ku bin u p'íitchajal le ba'axo'ob unaj u yila'alo'oba'.

Ti'al u yáantpajal le xak'al kaaxan ku beeta'al yéetel ti'al u la'ap'al máak' bey xan u kaláanta'al ma' u beeta'al loobe', Le policia judiciaalo' tu beetaj nueve mil 456 u jeejeláasil meyajob'ob ti'al u ts'áik jets' óolalil wey tu lu'umil Yucataane'.

Ichil le meyajob'ob beetchajob'ob', je'el u páajtal u ch'a'chi'ita'ale' le beetchaj Feria Yucatán X-matkuil ti'al u kaláanta'al yéetel u beeta'al u xak'an kaaxanil kisbuuts'o'ob yéetel mooto'ob, bey xan le meyaj beetchaj ti'al Semana Santa yéetel u k'iinilo'ob xímbal, ti'al u kaláanta'al u jáal k'áak'náabo'ob tu'ux ku bin ya'abkach máako'obo'.

Jump'éeel ti' le bix meyajnajik ma'alob le jala'achila' leti', le u ka'ambesik le máako'ob ku meyajob'ob u ti'al kaaj yano'ob Procuración de Justicia del Estado. Lela' béeychaje' leti' túumbenkuunsa'abik le Sistema de Justicia Penal, le ka'ambesajo' táan ts'áapajal bey jump'éeel ba'al jach k'a'a'na'an ti'al u ka'ansa'al le máaxo'ob ku meyajob'ob u ti'al kaajo', u ti'al ka u kano'ob ma'alob le túumben meyajob'ob yéetel le ba'ax ku taasik u k'éexel jump'éeel almaj t'aan ti'al u k'a'alal máak.

Ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila' ts'a'ab 75 evento'ob ka'ambesaj, ichilo'obe' ka'ambesajo'ob, múuch'kaambalilo'ob yéetel kóom kaambalilo'ob, tu'ux táakpaj mil 53 u túulal u j-meyjulo'ob u ti'al kaaj, ti' u jeejeláasil kúuchilo'ob. Tu yéetel Oficilia Mayor múul beetchaj yéetel ts'a'ab 13 kaambalilo'ob yéetel múuch'kaambalilo'ob ti' 77 u túulal máako'ob ku meyajob'ob u ti'al kaaj ti' kúuchilo'ob administración yéetel le ku yáantajo'obo'.

U ti'al u yantal j-meyjulo'ob u k'ubmaj u yóolo'ob tu yo'olal, justicia yéetel u múul meyaj tu yéetel Consejo Estatal de Seguridad Pública, ila'ab máax ichilo'ob je'el u páajtal u p'a'atal tu k'abo'ob ka u beeto'ob jump'éeel ma'alob meyajob', u ti'al u

jets'kúunsik u kaambal yéetel u kaláantpajal le máaxo'ob ku meyajob PGJ, tu yo'olal lelo' k'u'ub 364 constancia'ob le ka ts'o'okij.

K'a'ana'an ka a'alpajak le avioneta, kamp'éel kamioneeta yéetel jump'éel nojoch kamioneta de mando k'u'ub ti' le Procuraduriao'. Ti' le ba'axo'oba' le camionetao' k'u'ub ti' policía judicial u ti'al u kaláantiko'ob ma' u púuts'ul yéetel ti'al u bisa'al máak k'albil tu petenil Yucataán, le kúuchila' máans'ab wey Yucataane', u ti'al lelo' anchaj u formarta'al jump'éel u ju'unil ti'al u p'a'atal yéetel u kaláanta'al ichil Secretaría de Seguridad Pública Federal yéetel u jala'achil le k-lu'umila'. Je túun le kamioono' p'a'at ti'al u meyaj bey jump'éel tu'ux kun k'uchul tuláakal t'aane', daato'ob, video'ob, bey xan ti'al u páajchajal u yokol ti' tuláakal le meyajob ku beetik le jala'achil u ti'al kaajo', bey xan ti' le Sistema Plataforma México, leyli' xan yan u yantal u páajtalil ti' u yilik tu báak'paach ti' u cámara ba'ax ku yúuchul tak tu yóok'ol 400 metro'ob u náachil.

Ma'an xan le Sistema Integral de Virtualización de Aplicaciones y Almacenamiento de datos en Alta Disponibilidad, le ba'axa' yaan u cha'ik u yantal jets' óolalil tu yo'olal ba'axo'ob k'abéet u yojéelta'al, ka u jets' u meyaj tu beel yéetel ti'al ka ma'alobkuunsa'ak le meyaj ku beetchajal u ti'al kaajo'.

U jaats ti' le meyaj ku taal u beetchajal ku k'a'aba'tik Difusión y Capacitación en Materia de Prevención de delitos Electorales federales, múul beetchaja'an tumeen FEPADE yéetel PGJe' ts'a'ab jump'éel múuch'kaambal ti'al Integración del Expediente Electoral para los Agentes Investigadores del Minitserio Público yéetel Policía Federal Preventiva(PF), Comisión Nacional del agua (CONAGUA) Secretaría de Medio Ambiente y Recursos Naturales (Semarnap) yéetel Secretaría de Agricultura, Ganadería, Desarrollo Rural, Pesca y Alimentación (Sagarpa)

Ichil le mok'taan ku k'aba'tik Convenio de Colaboración en Materia Electoral beetchaja'an tu yéetel yéetel PGJ yéetel Instituto de Procedimientos Electorales y Participación Ciudadana del Estado (IPEPAC), ts'a'ab múuch'kaambalil u ti'al u kaláanta'al bey xan u beeta'al tak pool tu yo'olal le yéeytáambailo' ti' 726 u túlal máako'ob, ichilo'obe' táakpajo'ob le máaxo'ob yano'ob ichil le consejo'ob yano'ob ti' le 106 méek'táankaajo'obo' yéetel ti' 15 consejos distritaleso' yano'ob tu méek'táankaajilo'ob Dzidzantún, Izamal, Mérida, Progreso, Tecoh, Tekax, Ticul, Tixkokob, Tizimín, Umán y Valladolid . Ku ts'o'kole' t'o'ox xan 9 mil 500 triptiko'ob tu yo'olal ba'alo'ob ma' unaj u beetchajil ti'al le yéeytambail yan iichil le Código Penal del Estado.

Ts'a'ab xan ti' 908 u j-meyjul yéeytáambaile', múuch' ka'ambalil tu yo'olal máax yiknaal jala'achil je'el u páajtal u bino'ob ti'al u tak poolto'ob le ba'axo'ob úucho'ob wáa ma' unaj u beetchajal ti'al le yéetáambalilo'.

Beeta'ab xan le programa ku k'aba'tik Prevención u Denuncia de los Delitos Electorales, lela' beetchaj tu yéetel meyajo'ob tu kaxaantajo'ob ka u tsol ti' mil 467 xoknáalo'ob ti' Facultad de Derecho ti' UADY.

U ti'la u kaláantpajal ma' u yantal u beeta'al ba'alo'ob ka u k'askúunto'ob le u sáasilkuunta'al bix u beeta'al yéetel le keetelil unaj u yantal ti'al le yéeytáabailo' ba'ax ma' unaj u tu'ubule' wáa medios de comunicación ku bisiko'ob u t'aan wíinik, beetchaj jump'éel múuch'kaambal ku k'aba'tik Cobertura Informativa en Procesos Electorales y Ambitos de Competencia de las Instituciones Electorales, tu'ux táakpaj 200 u túlal máako'ob.

Ts'a'ab xan tsikbaalo'ob ti' u kajnáalilo'ob u múuch'kabil colonia'ob yéetel u mejen kaajilo'ob u méek'táankaajil Jo', tu'ux táakpaj mil 150 u túlal máako'ob.

6. MA'ALOB JALA'ACHIL

Gobierno del Estado de Yucatán
Poder Ejecutivo
2007-2012

6. MA'ALOB JALA'ACHIL

6.1. U túumbental bix unaj u meyaj le molayo'obil le jala'achila'

Noviembreake' firmarta'ab u mokt'aanil u yúuchul múul meyaj ichil u jala'achil u lu'umil Yucatan yéetel region pays de la Loire, Francia u ti'al u bix xoknáalo'ob weyilo'ob tolo', yéetel le yano'ob tolo ka talako'ob weye', bey xan ichil ka'ambesajo'ob, xak'alcaaxano'ob, tu yo'olal u xíimbata'al k'áax yéetel tu yo'olal hotelería.

Tu winaalil abriale' k'uch jaytúul u embajadooro'ob ti'al u k'ajóoltiko'ob jats'uts kúuchilo'ob yan wey Yucataane' ku ts'o'okole' táakpajo'ob ti' jump'éel evento tu ka'aba'taj "Solo para Niños" ichil le xíimbal taal u beeto'oba' anchaj much'táambal ti'ob ti'al u yiliko'ob bix je'el u páajtal u yúuchul múul meyajob ichil u noj lu'umo'obe'. Ka'jaats le máako'ob taalo'oba', ti' le yáax jaatso' ti' taal u embajadooril Egipto, España, Francia, Guatemala, Irán, Palestina, Panamá, Turquía yéetel u concjero comercialil Indonesia, Irak, Libia yéetel u Secretario Politicoil Reino Unido. Ti' u ka'jaatso' taal u embajadoorilo'ob Belice, Costa de marfil, Canadá yéetel Paquistán, u conesjero comercialilo'ob u embajadail Chile, Yéetel Eslovaquia, bey xan u yatano'ob u embajadooril Angola, Irlanda yéetel u Jo'opóopil Banco Interamericano de Desarrollo yan Mexico.

U jala'achil le k-lu'umila' táakpaj ichil le múuch'kabil ku k'aba'tik Organismo Internacional de Ciudades y Gobiernos Locales Unidos (CGLU) le jala'achila' leti' le yáax ti' latinoamerica ku jo'olbesik jump'éel múuch'kab meyajá'. Beetchaj le ba'axo'ob a'aala'an u beetchajal ichil le múuch'kabil ti' Turismo Solidario y Desarrollo Sostenible, ti'al u k'exiko'ob yéetel u láak' máako'ob ba'ax u yojelo'ob tu

yo'olal turismo solidario yéetel u beetchajal jump'éel kúuchil tu'ux ku ts'a'abal ojéeltbil wáa ba'ax.

Üuch múul meytaj yéetel u embajadail Israel, tu'ux ila'ab ka talak jaytúul empresario'ob ti'al ka talako'ob wey t-lu'umile' u ti'al u much'kiintikuba'ob tu yéetel empresario'ob weyilo'ob ku meyajtiko'ob bix u meyajta'al lu'um, koonol yéetel servicios.

Beetchaj jump'éel much'táambal tu yéetel le Comisión de Asuntos Migratorios de la Conferencia nacional de Gobernadores (Conago) tu noj kaajil Jo', tumeen Oficina de Asuntos Internacionales de Yucatán (OFAIY) te'ela' táakpaj u jala'achilo'ob yéetel u láak' máako'ob bino'ob tu k'aaba' u jo'olpóopo'ob tu'ux ts'a'ab k'ajóltbil jach bix kun p'áatal le meyajto'ob ku beetbil tu yo'olal u bicentenario yéetel centenario ti' Independencia yéetel ti' revolución Mexicana Estados Unidos, u beetiko'ob jump'éel jets't'aan le jala'acho'ob tu táan le ju'un ku t'aan tu yo'olal u bin máak wáa u taalo'ob wey t-lu'umile' ti'al u túumbenkunsa'al le noj ts'iib ku k'aba'tik México frente al Fenomeno Migratorio, ila'ab ba'ax talamil ku taasik ka botarnak le máako'ob yano'ob tu láak' noj lu'umo', bix kun úuchul wáa jach je'el u béeytale' wáa ma', yéetel wáa yaan ba'ax u beel u booto máako'ob yano'ob tu láak' noj lu'um.

Ti' u taal ti' u túumbenkuunsa'al le u bisa'al máak ti u noj kaajil Jo'e', beetchaj jump'éel túumben credencial ti' óotsil máako'ob u ti'al u yantal u tarjeta'ob ti'al u páajtal u na'akalo'ob ti' le kamiono'obo' yéetel ma' u bo'otiko'ob sen ko'oj, le ba'axa' tu taasaj uts ti' 64 mil 695 u túulal xoknáalo'ob yéetel máako'ob ma' tu páajtal u máanoi'ob tu juunalo'ob.

Ma'an jump'éel un'ukul ti'al u yila'al bix u bin u meyaj yéetel u éejenta'al u chíimpolta'al le cerdencail electrónica ti' la pasajeero'obo'

Ila'ab bix úunchak u k'e'exel le bej ku bisik le kamiono'ob ti' u noj kaajil Jo'oi u ti'al u jets'ik u byantal jets' óolal tuláakal máak ka na'akak ti'ob.

U ti'al u kaláanta'al tuláakal u kajnáalilo'ob le k-lu'umila' le Consejo Estatal de Protección Civil tu ka'ansaj le dos mil 500 brigadista yan ti' te kaajo'obo', tu ts'o'okole tu káajsaj u ka'ansik ba'ax unaj u beeta'al wáa ka téek k'uchuk wáa ba'ax loobile' ti'al u jóok'sa'al máak ti' Centros de Atención Multiple, ti' guarderiya'ob yéetel ti Centros de Educación Preescolar, ba'ax tu taasaj uts ti' 29 mil 123 xoknáalo'ob ti' 56 u p'éelal méek'táankaajo'ob.

Táakpaj le jala'achil ti' le XXVII yéetel ti' le XXVIII much'táambal ti' le Consejo Nacional de Seguridad Pública tu'ux tsikbata'ab yéetel je'ets' le Lineamientos Generales de las Comisiones permanentes, Criterios Generales para el Ejercicio del Fondo de aportaciones para la Seguridad Pública, FASP 2010, ku ts'o'okole xaka'alta'ab leti' bix kun ts'aabil le taak'ino'ob u ti'al FASP, u ti'al lelo' anchaj u beetchajal jump'éel mokt'aan ba'xx firmart'ab tumeen federación yéetel u jala'achil k-lu'umil, ku ts'o'okole' mokt'anta'ab xan u láak' ju'un Convenio de Adhesión al Subsidio para la Seguridad Pública de los Municipios y de las Demarcaciones Territoriales del Distrito Federal (SUBSEMUN) ba'ax múul ts'a'abij yéetel tu tojoltaj 119 millones 509 mil 128 pesos.

Péektsilta'ab xan ka suukchajak u kaaláanta'al ma' u yúuchul wáa ba'ax yéetel u beeta'al tak pool, lela' beetchaj ichil u najilo'ox xook ti' primaria, secundaria, tu yéetel le programa ku k'aba'tik Escuela Segura, lela' beeta'ab tumeen Coordinación de Participación Ciudadana del Consejo Estatal de Seguridad Pública, máaxo'ob ti' yano'ob ichil le comitejo', xíimbata'ab 120 u p'éelal u najil xook yéetel ts'a'ab múuch'kaambalilo'ob ti' nueve mil xoknáalo'ob.

U cha'ak'ata'al máak kex ma' k'uchuk tu k'iinil je bix jets'a'anil ti' le almajt'aan Ley de Ejecución de Sanciones del Estado, taasa'ab uts ti' 318 u túulal máako'ob k'ala'ano'ob, ichilo'obe' 11 páajchaj u séeb jóok'olo'ob, 42 u túulale' u túuxta'al u beet u láak' ba'al, chéen ba'ale' ma' tu séeb jóok'ol, 218 u túulale' u ts'a'abal u bete meyajo'ob u ti'al kaaj tu jeel u p'áatal k'alalil, yéetel 47 páajchaj u jóok'olo'ob p'iis tu bo'otilako'ob le buka'aj a'ala'ab ti'obe'.

Tu yéetel le múuch'kabil ku k'a'aba'tik Organismo de Readaptación y Reincorporación Social y del Patronato para la Reincorporación Social en el Estado, ila'ab ba'ax u k'áat yéetel ila'ab bix u bin ti' le máaxo'ob ts'o'ok u jáalk'ata'alo'ob ti' Cereso wey t-lu'umile'. U ti'al u táakpajal ich kaaje' ila'ab 176 u túulal maak'ob cha'ak'ata'abo'ob.

Tu much'ajubáa Sub-Comisión Regional Sur- Sureste de los Consejos Estatales 2010, te'ela' taalo'ob máako'ob ku meyajo'ob Consejo Nacional de Población (CONAPO) ti' u lu'umilo'ob Campeche, Chiapas, Guerrero, Quintana Roo, Oaxaca, Tabasco yéetel Veracruz.

Jets'a'ab xan u yantal jump'éeel múuch'kabil tu k'aba'taj Comité Estatal de Seguimiento al Censo de Población y Vivienda en el Estado de Yucatán 2010, lela' beeta'ab tumeen Consejo Estatal de Población (COESPO) yéetel Instituto Nacional de Estadística y Geografía (INEGI) tu'ux anchaj y firmarta'al beetchajik le múuch'kabila'.

Tu yo'olal u taakil u yojéelta'al u úuchben tsikbalilo'ob u lu'umil Yucatán aj xak'al kaaxano'ob wey t-noj lu'umil yéete le ku taalo'ob táanxel noj lu'umilo', bey xan PROFEIONISTA'OB ÓOLI' je bix ti' le u xokmajo'ob Derecho yéetel tu yo'olal ya'abkach máake', le úuchben ts'íibo'ob yan ti' Archivo General del Estado (AGEY) tu yilaj 468 u túulal máako'ob, máaxo'ob bino'ob seis mil 89 u téenal u yilo'ob le ju'uno'obo'.

Tu winaalil le enero máana' beetchaj jump'éeel much'táambal ti'al u yúuchul múul meyaj tu yéetel 61 u túulal u jala'achilo'ob méektáankaajo'ob u ti'al u ts'a'abal u yojéelto'ob le programa'ob ku meyajtik le federal molayo'obo' u ti'al u beetiko'ob u máanil u k'aatiko'ob taak'in u ti'al meyajjo'ob ka u taas uts ti' u kaajalo'ob.

Firmarta'ab u mokt'aanil u yúuchul múul meyaj ti'al u yila'al bix unaj u beeta'l u meyaj taak'in, u ti'al xan u tsolxikinta'al yéetel u ka'ansa'al le máaxo'ob ku meyajjo'ob ti' u Ayuntamientoil le 106 u p'éelal méek'táankaajo'obo'.

Ka'am u jala'achilo'ob le 106 u p'éelal méek'táankaajo'obo u ti'al u yáanta'alo'ob rti'mnu jeejeláasil talamilo'oib ku máansiko'ob óoli' je bix; tu'ux úuchak u bisik u ju'unik ti' wáa ba'ax ku k'áatiko'ob, talamilo'ob ku yantal ichilo'ob, ba'alo'ob yan u yil tu yéetel política, u meyajta'al u yéeya'al comisario'ob, u k'áatiko'ob áantaj wáa despensa'ob, ichil u láak' ba'alo'ob.

Le programa ku k'aba'tik Agenda Desde Lo Local tu k'ubaj noj náajalo'ob ti' u ti'al u nojbe'etal u méek'táankaajilo Valladolid yéetel Progreso, tu yo'olal tu chukajo'ob 39 indicadooro'ob yéetel le 207 parametro'ob u ti'al u beetik u meyajjo'obo'yéetel tu yo'olal le meyaj ku beetiko'ob u ti'al kaajo'.

Noviembreake', k'u'ub le náajalo'ob ku k'aba'atik Premios Nacionales de Desarrollo Municipal yéetel certificado de calidad ti' 25 u p'éelal méek'táankaajo'ob táakpajo'ob ichil le programa Agenda Desde Lo Local. Ichil tuláakal le certificaado'ob de calidaado' náajalta'ab 448 u p'éelali'.

Ts'o'ok u beeta'al u monografía 105 u p'éelal méek'táankaajo'ob, tu'ux ku ya'ala'l bix yaniko'ob tu yo'olal taak'in, bix u bin u nojochtal kaaj, ba'axo'ob sen yan ti'ob, bey xan jump'éeel análisis ti' jujump'éeel ti' le ba'axo'oba'.

Beeta'ab u diagnostico le méek'táankaajo'obo' ti'al u k'ajóolta'al ba'axo'ob ma'alobtak yan ti'ob ti'al u páajtal u ka'ansa'al, u tsolxikinta'al yéetel u yúuchul múul meyaj tu yéetel u j-meyjulilo'ob le jala'achilo'obo' ti'al u ma'alobkuunsik u meyaj'o'ob, ka u beeto'ob tu beel yéetel séeb le meyaj ku beetiko'ob u ti'al kaajo'.

Tsola'ab ti' le máaxo'ob ku meyaj'o'ob ti' le Ayuntamiento'obo' u k'abéetil yéetel u nojba'alil ka anak jump'éeel Gaceta Municipal yéetel u ts'íbilju'unil tu yo'olal bix kun meyaj'o'ob. Beya' ichil le ja'abil meyaj ti' le jala'achila', jo'p'éeel méek'táankaajo'obe' ts'o'ok u yantal u Gaceta'ob yéetel u ts'íbilju'unil bix kun meyaj'o'ob, ichilo'obe' 34 u p'éelal le méek'táankaajo'ob ts'o'ok u yantal ti'obo'.

U molayilo'ob le jala'achila' tu ts'ajo'ob k'ajóoltbil u prograama'ob, tu'ux tu ya'alajo'ob jach bix kéen u beetilo'ob yéetel bix je'el u páajtal u k'áatik áantaj le jala'cho'ob ti'obo', beya' je'el u páajtal u yúuchul múul meyaj tu yéetelo'obe'.

U ti'al u mu'uk'a'ankuunsa'al le meyaj ku taal u beetik le méek'táankaajo'obo' ts'a'ab u k'ajóolto'ob ba'ax programail ku meyajtik le federal molayo'obo' ti'al u k'ajóoltik u jala'achil le méek'táankaajo'obo', ti'al xan ka u yilo'ob tu'ux je'el u páajtal u jóok'siko'ob taak'in ti'al u páajtal u meyaj'o'obe'.

U múuch'kabil le consulto'oro'obo' tu ts'ajo'ob ilbil bix u bin le prorama'ob kéen u beet u jóok'ol táanil le meyaj'o'obo', le ba'axa' yaan xan u meyaj ti'al u láak' xak'al kaaxak kun beetbil tu paachil k'iin, lela' u ti'al u ya'ala'al ba'ax meyajil je'el u páajtal u beeta'al táak náachil k'iinile'. Le ba'ax tu ts'ajo'ob k'ajóoltbil le consulto'oro'obo' tu táakbesajo'ob le ma'alob meyaj'o'ob u ti'al u tso'olol tu beelil bix yanik le lu'umo'obo', ba'ax ma'alob yéetel ma' ma'alob yan ti' jujump'éeel ti' le méek'táankaajo'ob ti'al ma'alobkunsik u kuxtalo'obo'.

Le táakpajik le máaxo'ob ku meyajo'ob SAT meyajnaj ti'al u yáantik le méek'táankaajo'obo' ti'al ka u kan u jóok'so'ob taak'in ti'al u meyajo'ob yéetel ka u yilo'ob bix unaj u xupiko'o, bey xan ti'al ka múul meyajnako'ob tu yo'olal le taak'ino'obo', beya ku mu'uk'a'ankunspajal le meyaj ku taal u beetiko'obo', ku ts'o'okole', je'el u páajtal u jóok'ol ma'alobil le meyaj ku beetiko'ob u ti'al kaajo'.

6.2 U yila'al ba'ax u k'áat kaaj, jump'éel jala'achil ku yu'ubik t'aan U'uyaj

Tu yéetel le ba'ax tu p'ataj ikil beeta'abik siete mil 244 u jeejeláasil meyajo'ob yéetel k'áat chi'ob ti' le máaxo'ob ku yáanta'alo'ob tumeen le Programa Reconocer Urbano, tu'ux ku chíikpajal u chan ma'alobtal u toj óolalo'ob yéetel u ts'a'akal le nukuch máako'ob ku yáanta'alo'obo', beya' chíikpaj xan chan ma'alob u janalo'ob.

Programa Ayudar

Tu yéetel le Programa Ayudar beetchaj u máanilo'ob ti'al ka páajchajak u ts'a'abal jump'éel computadora yan ti' sistema braille', Adela Aguilar, juntúul u xoknáalil secundaria ch'óop, tu yo'olal ma'alob u bin ti' tu xook, beya' ma'táan u p'at u xook.

Tu yo'olal le ba'ax tu k'áataj yum José Luis Xool, juntúul j-pak'baal, máax úuch loob ka lúub ti' junkúul che' ka tu lobiltaj u t'o'olol u pu'uch, ts'a'ab jump'eel faja ortopédica ti' ti'al u ch'a'ik u yóol.

Ts'ab áantaj ti' Arif Nahun Ramayo, ikil beeta'abik jump'éel cuarto yéetel u kúuchil wiix yéetel ta' u ti'al u meyaj ti' leti', tumeen k'abéet ti'al u ch'a'ik u yóol ikil ts'a'abik jump'éel riñon ti'.

Le chan x-ch'úupal Rocio de los Angeles Puc Aguilar, ma' tu paakat ma'alob tu yo'olal yaan ti' jump'éeel tumoor tu ts'íik ich k'abéet jump'éeel kúuchil ti' ti'al u pñajtal u kajtal yéetel u taata'ob, le Programa Ayudar, tu beetaj u máanil tu yéetel Instituto de la Vivienda del Estado de Yucatán, ti'al ka ts'a'abak jump'éeel naj ti', tumeen mina'an u yotooch ka'achij.

Coordinación Metropolitana del Estado de Yucatán

Ts'a'ab un'ukulo'ob ti' Hospital de Ortopedia ti' Cruz Roja u bti'al u yáant 11 mil u túulal k'oja'ano'ob ma' jach ya'ab taak'in yan ti'obi' yéetel yaan talamil ti'ob tu xiich'elo'ob yéetel tu baakelo'ob, lela' diosbo'otik yéetel le taak'in ku ts'áik Fondo Metropolitanoo'.

Káaj u beetchajl jump'éeel kúuchil u ti'al Terapia Intensiva ti' Hospital de la Amistad Corea-México, beya' páajchaj u yilik ka'puul ti' le mejen paalao'ob ku yiliko'ob ku k'uchulo'ob ti' urgencia ti' u kajnáalilo'ob Conkal, Kanasin, Jo', Ucu yéetel Uman.

Tu yéetel jump'éeel millón 400 mil pesose' utskíinta'ab le base yan ti' le Cruz Roja nojolo', beya' je'el u páajtal u yilik máaxo'ob k'oja'ano'ob k'abéet u séeb ila'alo'obe', bje'el xan u páajtal u yila'al 616 u túulal máax ti'ob k'abéete ti' jump'éeel ja'abe', lela' ma' tu chukik mix diez minutos , bey xan je'el u páajtal u yilik 650 u túulal máax k'abéet ti'obe', ku ts'o'okole' yaan u meyaj ti'al u k'a'amal áantaj u ti'al u túuxta'al ti' máaxo'ob la lobitpajako'ob tu yo'olal noj loobilo'ob.

Ti' u yáax jatas le meyaj Saneamiento y Construcción del sitio de Disposición Final para los Residuos Sólidos Urbanos en el Municipio de Uman, xu'up tres millones 900 mil pesos, ba'ax kéen u cha' u kaláantpajal u toj óolal wíinik yéetel yaan u yáantaj ti'al u yéemel u sen antal le gaaso'obo'.

Unidad Modular Policial Periférica, le ba'ax je'ela' yaan u meyaj ti'al u ts'áa ba'alo'ob ti'al u yantal jets' óolal, lela' yaan u taasik uts ti' veinticuatro mil u túulal u kajnaálil kamp'éeel méektáankaajo'ob yan ichil zona metropolitana.

Táan u beetchajal Juzgado Mixto de lo Civil y lo Familiar Uman, lela' yana u tojoltik cuatro millones de pesos, lel'a yaan u cha'ik u yila'al bix kun p'aatal le máaxo'ob taak u p'atikuba'obo', tu yo'olal janal, le civiilo'obo' bey xan mle mercantiilo'obo', le ejecutivo civiilo'obo' yéetel mercantiilo'ob, le jurisdicción voluntaria yéetel terciaria, ichil u láak'o'ob.

Le ba'axa' yaan u séebkunsik u yila'al le expediente p'aatalo'ob ti' le juzgado'ob yano'ob Jo', le kúuchilo'oba' ku yiliko'ob mil 200 u p'éelal expediente ti' jump'éeel ja'ab.

U yila'al ba'ax u k'aat kaaj

Ti' 23 u p'éelal audienciae' ila'ab tu séeblakil le ba'ax u k'áat le máako'obo', lela' beetchaj tu táan u jo'olpóopilo'ob le molayo'ob tu'ux ku k'áata'al meyaj, naj, áantaj yéetel taak'in yéetel u ti'al toj óolal. Tu séeblakil xan ila'abik le ba'axo'ob k'áata'bo'ob le k'iino'ob jóok'o'ob ti' le kaajo'obo', 103chilo'obe' leti' le tu beetaj Secretaría Particular yéetel Secretaría de Gestión Ciudadana.

6.3. Taak'in ku xu'upul

Le éemik ya'ab u yokol taak'in tu ja'abil 2009 chíikpaj ti' le meyaj taal u beetchajal u ti'al u ja'abil 2010, Le ba'axa' ba'ax tu ye'esaje' le taak'in kun xupbil chéen u ti'al u bo'ota'al ba'alo'ob suuk u bo'olchajal, ma' tu páajtal u p'a'atal tu jeel k'iin, lela' le yan u yil tu yéetel servicios personales, ma túun kaxantpaj ka éemsa'ak le taak'in ku xu'upul ti'al u beectahajal le meyajo'obo' yéetel ti' le áantajo'obo'.

Le ba'ax ts'o'ok u ch'a'chi'itpajalo' tu beetaj u ts'a'abal le taak'ino' u ti'al u meyaj ti' kaaj, bey xan ti'al u péektsilta'al yéetel u ts'a'abal ojéeltbil ba'alo'ob ti'al u yéems u muuk' le ikil éemik le taak'ino' tu yo'olal nojoch k'oja'anilo'obo'.

Ichil le ja'abil meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila' u jala'achil u lu'umil Yucataane' tu xupaj 21 mil 208 millones 551 mil 325 pesos.

Beya' ti' le buka'ajo', 118 millones 724 mil 104 pesos ts'a'ab ti' Poder Legislativo, 257 millones 6 mil 676 pesose' ti' Poder Judicial, 16 mil 306 millones 228 mil 113 pesose' ti' Poder Ejecutivo, 210 millones 391 mil 767 pesose' ti' ramos autónomos yéetel cuatro mil 316 millones 200 mil 665 pesose' ti' jubilaciono'ob, Participaciones y Aportaciones a Municipios y Deuda Pública.

Tu yo'olal bix suuk u xu'upul le taak'ino' 38% ti' le taak'in xu'upo' meyajnaj ti' ba'alo'ob suuk u bo'ota'alo'ob, lela' éem jump'éel 1.1% ti' le ja'ab máano', beya' 30.7 % meyajnaj ti'al Subsidios yéetel Transferencia a los Poderes, chéen ti' máako'ob yéetel ti' u láak' kúuchilo'ob ti' le jala'chilo', 1.6% meyajnaj ti'al u ma'anal najo'ob yéetel un'ukulo'ob, 8.8% u ti'al u beeta'al ba'alob k'abéeto'ob, 15.9% u ti'al u ts'a'abal ti' le méek'táankaajo'obo', 1.6% u ti'al u bo'ota'al p'aax yéetel 3.4% ti'al u bo'ota'al jubilaciono'ob, pensiono'ob yéetel u láak' ba'alo'ob.

6.4 Bix u yantal taak'in

U ti'al u yáanta'al le máaxo'ob ku bo'ol impuesto'obo', tu yáax óoxp'éel winaal ti u ja'abil 2010 éensa'ab tak tu yo'olal jump'éel 10 tak 20% ti' le máaxo'ob ku bo'olo'ob tu yorailo', tu yo'olal le yaan u kisbuuts'o'ob ti' u ja'abil 2010, éensa'ab xan jump'éel 30% u tojol le bo'ola', ti' máaxo'ob jubilaado'ob, pensionarta'ano'ob, wáa ma' tu páajtal u máano'ob, bey xan ti' ch'ija'an máako'ob. Beya' 104chi'ab uts ti' **50**

mil 689 u túlal máako'ob, le buka'aj éensa'ab ti'obo' tu chukaj 17 millones 771 mil 1576 pesos

U ti'al xan u yúuchul bo'ol impuesto tu yo'olal yaanik u kis buuts' máak ti' u ja'abil 2010 yeéetel tu yo'olal ma' u p'áatal paachil u ts'a'abal u jeel u placa tu ja'abil 2009, je'ek'ata'ab kamp'éel kúuchilo'ob tu'ux ku yilka'al ba'ax u k'áat máak tu'ux yanchaj 50 u p'éelal kaaja'ob ti'al le bo'olo', lela' tu noj kaajil Jo'. Ku ts'o'okole' le kúuchilo'ob xana' u ti'al u yúuchul le bo'olo'oba' meyajnaj le unidades de servicios electrónicos yeéetel ts'a'ab xan y páajtalil ti' máax u k'áat bo'ole, ka u k'áat ciita ti' internet.

Ti' le óoxja'ab meyaj ti' le jala'achila' Secretaria de Hacienda' tu ts'aj jump'éel 105chilo105 ti'al u páajtal u bo'ol máak ti' u paginail internet yan ti' le jala'achila', beyo' le máaxo'ob u k'áato'ob bo'olo', je'el u páajtal u bo'otiko'ob impuesto estatal wá federale', lela' jach séeba'an yeéetel chéen ch'a'abil, wáa ti' internet, ti' u kúuchilil le banko'obo' wáa tu ventaniiyail le Secretario'. Beetchaj 27 mil 77 tramite'ob tu'ux beeta'ab u meyaj le formatoa'.

Junio ti' u ja'abil 2010 ts'a'ab jump'éel Unidad de Servicios electrónicos (USE) colonia Chuburná ti' u noj kaajil Jo', tu yeéetel le ba'ax tu'ux ku páajtal u yúuchul bo'ola', ts'o'ok u chukik ukp'éel wey tu noj kaajil Jo'e'.

U ti'al u ts'a'abal ti' tuláakal máax ku bo'ol u un'ukulil ti'al ma' u p'áatal ma' u bin bo'ole', péeksilta'ab u beeta'al jujump'ítil le bo'olo', je bix le ku beeta'al u ti'al federaciono', bey xan le ku beeta'al wey t-lu'umile', beya', ya'abchaj bo'ol beetbil ku ts'o'okole', táakmuk'ta'ab u yutskíinta'al ba'alo'ob ma' tu beelil ku beetchajal ka'achi'.

Kex yéetel le crisis Yan tuláakal yóok'olkaabo' yéetel ma' jach ya'abil le taak'in ku k'ama'al ti' bo'olo'obo', tak tu winaalil septiembre ti' u ja'abil 2010 mo'ol 102 millones 235 mil 534 pesos, lela' tu yo'olal le fiscalizacino'.

Le u tsoolil jaytúul jubilaado'ob ku bo'ota'alo'obo' tu yéetel le transferencia bancario' tu chukaj 19% kéen ti' le ja'ab ja'ab máano'. Beya' ti' tres mil 928 jubilaado'obe', mil 591 ku bo'ota'alo'ob ti' nomina electrónica, ichil tuláakalo'obe' jump'éel 40% 106chilo'obe', ku bo'ota'alo'ob beyila'.

Káj u meyaj le modulo móvil ti'al nats'ik yéetel u ma'alobkuunsik le meyaj ku taal u beeta'al tu yo'olal nukuch wíinniko'obo', lela' u ti'al 572 jubilaado'ob yéetel pensioinaado'ob ti' u méek'táankaajilo'ob Acanceh, Espita, Hunucmá, Izamal, Maxcanú, Motul, Oxkutzcab, Peto, Progreso, Tekax, Temax, Ticul, Tizimin yéetel Valladolid,

U ti'al u sásilkunta'al le meyaj ku taal u beetchajalo' yéetel u ts'a'abal ojéeltbil u p'aax kaaj, ila'ab buka'aj u p'aax kaaj tu taán le empresa'ob iliko'obo', 106chilo'obe'

Fitc Rating Mexico yéetel H. R. Ratings de México, le ka'p'éelo'oba' ma'alob kalificacion tu ts'aj ti'ob. Lela' u k'áat u ya'ale' le jala'achila' yaan u páajtalil ti'al u bo'otik u p'aax, le ba'ax je'ela' ku beetik u yantal jets' óolal ti' le máaxo'ob ku taal u invertiirtik u taak'ino' bey xan le instituciones bancariaso'.

Ti u k'ap'éel táankuch ti' u ja'abil 2009, le jala'achila tu k'amaj u chímpolal le Diputaado'obo' ti'al u páajtal u majaantik mil 870 millones de pesos, ti' le buka'aja' tak tu k'iinil u ts'a'abl ojéeltbil le meyaj ts'o'ok u xu'upul mil 370 millones de pesos, lela' u ti'al u yúuchul meyaj tu yo'olal ba'alo'ob productivo'ob. Le ki'iino'ob ts'a'aban ti'al u u su'utulo' 15 wáa 18 ja'abo'ob.

6.5 Sáaskunaj yéetel u ts'a'abal ojéltbil xuupo'ob ku beeta'al

Le comisario'oib ti' mle paraestataalo'ob tu xak'altajo'ob le múuch' meyaj beetchaj ichil u molayilo'ob le jala'achila', le ju'unob ku meyaj ti'al u payalt'aano'obo', le ba'ax ku ya'alik le ju'unil u meyaj le jo'olpóopo'obo' yéetel le ba'ax u maktO'antmajo'ob. U ti'al u beeychajal le ba'ax ku ya'aliko' beetchaj 147 much'táambal tu yéetelo'ob je bix suukile' yéetel 10 u téenale' bey tumeen k'abéetchajij. Xak'alta'ab 142 u actail tu'ux tu much'uba'ob, ku ts'o'okole' le comisario'obo' tu beetajo'ob 65 informe'ob ti jump'éeel ja'ab. Le ba'ax beetchaja' yéetel u tuukulil ma' u cha'abal u bin u k'astal ba'al yéetel u ti'al ka ma'alobchajak u yúuchul meyaj.

Taakpaj ti' 78 u téenal u k'u'ubul kúuchilo'ob ti' 19 u p'éelal ti' le sector paraestatal yéetel ti' 14 actos administrativos'ob ti'al u éejentiko'ob beeta'ab le ba'alo'oba'. Ku ts'o'okole' táakpaj ti' 119 u p'éelal kúuchilo'ob tu'ux k'u'ub molayo'ob yéetel ti' 317 actos administrativos, ichilo'obe' leti' k'amik bix yanik taak'ino, u táakpajal ti' múuch'kabil ti' le comité tecnico', u ya'ala'al mixba'al u beelal yéetel u k'askúunta'al nu'ukulo'ob.

Xak'alta'ab bix yanik control interno ti' le paraestataalo'obo', ikil tu ts'ajilako'ob k'áatchi'ob tuláakal kúuchilo'ob ti' le paraestataalo'oba', bey xan u yila'al wáa beta'ab le ba'ax unaj u beetchjale', le k'iin k'abéechhaje a'alpaj ba'ax unaj u yutskiinpajal, ba'ax ku kaxaantike' ka keetchajak u yila'al bix u yúuchul meyaj. Leyli xan yéetel le tuukulila' beeta'ab xan le xaak'ala' ti' molayo'ob centrarizaado'ob, lela' bey jump'éeel meyaj k'abéet u beetchajal mantats'e', tsola'an tu beel, ku kaxaantik jump'éeel ba'al ma'alob yéetel ti'al u yilkik ma' u taal u beeta'al ba'alo'ob k'aastako'ob, lela' u ti'al u k'ajóoltik, u yilik bix yanik yéetel u ti'al u mu'uk'a'ankuunspajal control interno.

Ti' le ja'abil meyaj ku ts'a'abal k'ajóoltbila' su'ut taak'in u ti'al kaaje' tu yo'olal jump'éeel millón 73 mil 64 pesos, lela' leti' bix su'utika': jump'éeel millone' su'ut tumeen Secretaría de Política Comunitaria y Social, lela' ikil beeta'abik le auditoria ti'o', ti' le jaatsalilo'ob ti áantaj, u bo'otiko'ob wáa ba'ax, u máansiko'ob taak'in ti' u láak' tu'ux ti'al u ka' suut taak'in tu yo'olal jump'éeel mokt'aan ma' beetchaja'ani',

73 mil 64 pesose' su'ut tumeen Secretaría de Desarrollo Humano y Medio Ambiente le xana' tu yo'olal le auditoria beeta'ab ti'o' tu yo'olal áantaj, u bo'ota'al wáa ba'ax yéetel u máans'al taak'in tu láak' tu'ux ikil u su'utul taak'in ma' náajalt'ano'oibi' ti' CODECY tu yo'olal jump'éeel mokt'anil meyaj pa'te' yéetel lo 16 millones 469 mil 700 pesos ku taal ti' auditoria beetchaj ti' Secretaría de Hacienda ti' le federal taak'in ku ooko'ob tu ja'abil 2006, je'ets' u su'utul u taak'in kaaj, le buka'aja' tu yo'olal suunajik u taak'inil ma'anik ka'ach le lu'umo'ob u ti'al u beeta'al carrtera'obe ku bin Jo' tak Proresoo' tumeen u Ayuntamientoil Jo'.

U tojol le buka'aj su'uto' ku chukik 17 millones 542 mil 764 pesos.

Ts'a'ab ti'al ilbil bix kun p'áatale' jump'éeel meyaj ti'al u jáawal u beetchajhal ba'alo'ob ma' oka'an ichiul le meyaj unaj un beetchajal ku k'aba'tik:

Mokt'aan tu'ux ku je'ets'el ti'al ka u ts'aa ka'jóoltbil ba'ax yan ti' tuláakal le máaxo'ob ku meyajob u ti'al kaajo'. Lela' jóok'sa'an ti' Diario Oficial del Gobierno del Estado 23 ti' junio ti' u ja'abil 2010. Tu yo'olal lelo' unaj u ts'áiko'ob ojéeltbil ba'ax yan ti'ob ti' Secretaría de la Contraloría General, tu'ux ku k'áata'al ti'ob ka u ya'alo'ob u jaajil le máaxo'ob:

- Ku yiliko'ob taak'in, ba'alo'ob yaan u tojolo'ob wáa u láak' ba'alo'ob yaan u tojolo'ob.

- Máaxo'ob ku beetiko'ob xaak'al yéetel ku yiliko'ob bix u meyaj kúuchilo'ob, u beeta'al wáa ba'ax obrailo'ob tu'ux yaan ba'ax u yil u ts'a'abal u páajtalil wáa ma' u beeta'alo'ob.
- Ka u beeto'ob meyajo'ob tu'ux ku yilik bix u bin u beeta'al meyajo'ob, obra'ob, ju'uno'ob wáa u láak' ba'alo'ob tu'ux ku táakpajal taak'in, wáa u láak' ba'alo'ob u ti'al kaaj.
- Wáa ti' ku meyajo'ob ti' administración publica ti' jump'éel paraestatal, wáa u jo'olpóopil jump'éel kúuchil wáa ti' tuláakl jump'éel molay.
- Comandante'ob, máaxo'ob jo'olbesik jump'éel múuch'ul, le máax jo'olbesik u bin táanil ti'al u beectahajal jump'éel meyaj, fiscaalo'ob, aj xíimbal ilaj meyajo'ob, lela' Procuraduría de Justicia del Estado.
- Máax ku jopolbesik ka beetchaj jump'éel meyaj(yáax inspector) jefe de personal(u ts'ok ka'túul inspector) subinspector, (comadante de compañía) lela' secretaría de Seguridad pública.
- Máax ts'a'aban u yil u meyaj ljts'ak yajo'ob, subcomisionado'ob, administrador, jo'olpóop, máaxo'ob jo'olbesik jump'éel kúuchilil, lela' Comisión de arbitraje Médico del Estado de Yucatán, yéetel
- Máax ku bin u yil ba'alo'oib yan u yil tu yo'olal bix yanik kúuchilo'ob wá xexe'kilo'ob wá yaan ja' ti'ob bey xan wáa tu meyajo'ob tu beelil, lela' ti' le yano'ob Servicios de Salud de Yucatán.

Anchaj táakpajal xan leti' le máansa'abik tu yáanal u t'aan u láak' molay Dirección General de Obra Pública, Dirección de Planeación y Estudios de Preinversión, Dirección Técnica, Dirección de Construcción, Dirección de los Servicios Integrados para la Conservación del Estado de Yucatán, Dirección Administrativa y la Dirección Jurídica de la Secretaría de Obras Públicas del Estado, le túumben molayo' ku k'aba'tike' Instituto para la Construcción y Conservación de Obra Pública de Yucatán (INCCOPY)

Anchaj táakpajal xan ikil máansa'abik tu molayil Instituto de Infraestructura Carretera de Yucatán (INCA Y), le Dirección General de Vías Terrestres, Dirección de Construcción, Dirección Administrativa yéetel Dirección Jurídica de la Secretaría de Obras Públicas del Estado.

Tu ka'péelale' je bix jets'a'anil ti' le Decreto'ob 238 yéetel 239, lela' k'éexpaj ba'alo'ob unaj u beetchajal u ti'al Administración Pública del Estado jóok'sa'an ti' Diario Oficial del Gobierno del Estado le 21 ti' octubre tu ja'abil 2009.

Tsela'ab u tsoolil le máaxo'ob ku meyajo'ob u ti'al kaaj ma' unaj u ya'aliko'ob ba'ax yan ti'obo' ti' le unaj u beetiko'obo', lela' ikil túuxta'abik ti'ob u ju'unil tumeen Directores Administrativos de las Dependencias y Entidades tu'ux ku ya'ala'al ti'ob máax le unaj u ts'aik ojéeltbil bix yaniko' yéetel máax le ma'o'.

Tu yéetel secretaría de la Función Pública, beeta'ab 10 u p'éelal auditoria'ob ti' molayo'ob , ti' entidades yéetel ti' méek'táankaajo'ob ti' le k-lu'umila', xak'alta'ab bix tu xupilakop'ob le taak'in tu yo'olal mil 128 millones 247 milo 75 pesos , lela' ti' le taak'in túuxta'an tumeen federación u ti'al u meyaj wey t-lu'umile'.

- Promoción y Desarrollo Turístico, tu ja'abil 2008.
- Programa Rescate de Espacios Públicos (Ramo 20), xu'up tu ja'abil 2008.
- Programa Hábitat (Ramo 20), xu'up tu ja'abil 2008
- Programa 3x1 Migrantes (Ramo 20), xu'up tu ja'abil 2009.
- Programa para la Construcción y Rehabilitación de Sistemas de Agua Potable y Saneamiento en Zonas Rurales (PROSSAPYS), xu'up tu ja'abil 2009.
- Programa de agua Potable, Alcantarillado y Saneamiento en Zona Urbanas (APAZU), xu'up tu ja'abil 2009.
- Programa de Infraestructura Básica para la Atención de los Pueblos Indígenas (PIBAI), xu'up tu ja'abil 2009.

- Convenios específicos en materia de transferencia de recursos de la Secretaría de Salud a través del Programa Estrategia para el Fortalecimiento de la Oferta de los Servicios de Salud (FOROSS), xu'up tu ja'abilo'ob 2008 y 2009.
- Promoción y Desarrollo Turístico (SECTUR), xu'up tu ja'abil 2009
- Recursos para la vigilancia, Inspección y Control (1,2 y 5 al millar), xu'up tu ja'abil 2009.

Ti Contraloría Sociale' péektsilta'ab u táakpajal kaaj ichil le Marco Integral del Sistema de Atención Ciudadana, tu'ux k'a'am 304 tak poolo'ob, ba'axo'ob ila'ab tuláakalao'ob, Tu yo'olal ka'ambesaje' ila'ab 26 mil 518 u túulala máako'ob k'áatej, lela' béeychaje' ti' 976 u p'éelal múuch'kabil yéetel ku t'aan tu yo'olal le programa federaalo'obo'.

U ti'al u yáanta'al le molayo'ob yéetel yéetel entidadese' u ti'al u beetiko'ob le ba'ax ku ya'alik u almaj t'aanile' Secretaría de Contraloría General táakpaj ti' 552 contratacion beeta'ab ti' u jeejeláasil obra'ob yéetel 175 ikil úuchik maan u majan bo'olta'al wáa ba'ax wáa tu yo'olal servicio'ob, bey xan ti' 87 múuch' meyajo'ob ti' Comité de Adquisiciones y Arrendamientos y Servicios beetchaja'ano'ob ti' le molayo'obo' bey xan ti' le kúuchililo'ob Administración Pública del Estado.

Ila'ab bix u bin 765 u p'éelal obra'ob ku káajal u beeta'alo'ob u ti'al kaaj, lela' ti'al u yila'al ka beetchajak ichil le k'iino'ob mokt'anta'anilo'obo', tu yéetel le ba'ax unaj u bisike', bey xan ka beetchajak tu beelil, lela' béeychaje' ikil binik xíimbatbil 871 u téenal ti'al u yila'al bix u bino'ob le meyajo'obo', le meyajo'oba' beetchajo'ob tu yéetel taak'in ku taal ti' federación yéetel ti' u jala'achil le k-lu'umila' tu yo'olal 48 milloones 379 mil 278 pesos.

Táakpaj ti' 871 u téenal k'u'ub meyajo'ob tu yo'olal mil 96 millones 463 mil 721 pesos u ti'al u yila'al ka beetchajak le meyajo'obo' yéetel ka xu'upuk le federal yéetel estatal taak'in tu beelilo', lela' u yutsile', u ti'al ti kaaj.

Ti' le tu'uxo'ob ma' beeta'ab le meyajo'ob unaj u beeta'alo'ob je bix unaje'' yéetel ka u bis le b'aax unaj u bisike', bey xan tu yéetel le meyaj tu yéetel u molayilo'ob ku yilikip'oib le ba'axo'oba' líik'sa'ab 172 u p'éelal acta'ob tu'ux ku ya'alpajal ba'ax úuchij, ka'a'ana'n u ya'alpajale' 136 ti' le buka'ajo'obo' ts'o'okesa'abij.

Tu yéetel Secretaría de la Función Pública', kaaj u beetchajal jumpéel programa informativo u ti'al u beetchajal, u bisa'al bix u bin u beetchajal le meyajo'obo jump'éel Bitácora de Obra Pública (BEOP) lela' ikil u beetchajal ti medio electrónico. U ti'al u yila'al bix u beeta'l u meyaje' ts'aab 12 administradores locales ti' le molayo'ob, lu'umo'ob yéetel le méek'táankajo'obo' ku beetiko'ob wáa ba'ax meyajil wey t-lu'umile' u ti'al ka páajchaj u yilik'ob yéetel u meyaj ti'ob le bitácora electrónica'. U ti'al u ka'anal beetbil u meyaj tu beelile' ts'a'ab 65 tsolxikin bix unaj u beetchajal ti' jujuntúul máako'ob, ku ts'o'okole' ts'a'ab óoxp'éel kambesaj, tu'ux táakpaj 122 u túulal máako'ob ku meyajo'ob u ti'al kaaj.

Ka'ambesa'ab ti' tuláakal ba'al yéetel jumnuntúulil le enlaceo'obo' yéetel le subelalaceo'ob ti' le molayo'ob yéetel le ku yiliko'ob administración Pública u ti'al ka u beeto'ob tu p'iis k'iin yéetel le bix unaje' je bix u jets'ik artículo 9 ti' Ley de acceso a la Información Pública para el Estado y los Municipios de Yucatán, u ti'al ka u ts'a u yojéelt mantats' kaaj tu yo'olal le 21 u jaatsalil le numeraalo'.

Káajsa'ab u meyaj le Sistema para la Recepción, Seguimiento y Atención de Quejas y Sugerencia Ciudadanas del Instituto Estatal para el Combate a la Corrupción, ichile' ts'a'ab 25 u p'éelal busono'ob ichil le ukp'éel molayo'ob ti' le Administración Pública Estatal yéetel ti' jo'p'éel méektáankaajo'ob.

6.6 U ma'alobkunta'al le meyaj ku beetchajal tumeen le jala'ach u ti'al kaajo'

Yéetel 120 u túulal máako'ob táakpajo'ob, ichilo'obe' le u nojchilo'ob areas ti' informaticae' ti' u molayilo'ob le k-lu'umil yéetel máako'ob payalt'antabo'obe', beetchaj jump'éeel muuch' kaambal ku k'aba'tik Seminario de Innovación Gubernamental. Ichil le meyaja' xak'alta'ab le baaxo'ob ku t'aano'ob tu yo'olal armonización contable, Conectividad de banda ancha, Gobierno 2.0 yéetel Mejora Regulatoria wey t-lu'umile'.

Ichil le meyajo'ob beetchajo', le máaxo'ob bino'obo', tu k'exaj u tuukulo'ob tu yéetel oxp'éeel u jeejeláasil bix u yila'al ba'alo'ob, yáaxe' tumeen le máaxo'ob ts'aik taak'in ti'al wáa ba'axo', máaxo'ob tu ya'alajo'ob bix u yiliko'ob u túumbenkuunsa'al ba'alo'ob yéetel tu ya'alajo'ob u k'a'ana'anil ba'alo'ob unaj u yila'alo'obo', bey xan le meyaj ku beetchajal u ti'al u láak' máako', ti'al u ma'alobtal u meyaj le jala'acho'obo', u láak'e' leti' le ku t'aan tu yo'olal ba'ax unaj u beetchajal tu yo'olal le ba'alo'ob digitaalo'obo' ti'al u beetchajal ma'alob meyajo'ob tumeen le jala'acho'obo' yéetel le ku yilik le jala'achila', máax tu ya'alaj ba'alo'ob ku tukultik le le jo'olpóopo'obo'.

Ichil reedo'ob Estatales de educación, Salud y Gobierno ku péektsilta'al tumeen Coordinación de la Sociedad de la Información y el conocimiento yan tu yaanal u t'aan Secretaría de Comunicaciones y Transportes, Le Dirección General de Tecnologías de Información de la Oficialía Mayor táakpaj ti' le I Reunión de Actores Estatal Regionales de la Agenda Digital E-México 2010-2012 beetchaj tu winaalil enero ti 2010 tu noj kaajil Cancun, Quintana Roo.

Ti' le eventoa' okesa'ab proyecto de la Red Estatal de Servicios Electrónicos Gubernamentales del Estado de Yucatán, bey jump'éeel ichil, le jach táanil ku bin u

meyaj wey tu suresteil Mexicoe'.

Ti' jump'éeel much'táambal beetchaj tu kúuchil le Coordinación de la Sociedad de la Información y el Conocimiento tu winaalil mayoe', le múuch'kabila' tu éejentaj le meyaj ku k'aba'tik Red Estatal de Sevicios Electrónicos Gubernamentales del Estado de Yucatán ba'ax ku kaxaantik ka much'kiintpajak u kúuchilo'ob ka'ambesaj, toj óolal, jets' óolal kaaj yéetel le jala'achilo' bey jump'éeel red ti' meyaj ku beetchajal u ti'al kaaj, ti'al ka k'uchuk ti' tuláakal múuch'kabilo'ob.

Je'ets' u meyajtpajal firma electrónica eejenkuunta'an, tu yéetel lela' ku jee'ts'el le correo electrónico u ti'al u beetchajal je ba'ax ju'unil ti' le jala'achilo', beya' ku yéemspajal u tojol bey xan le ba'axo'ob ku meyajobo', bey u tojol u bo'ota'al wíinik, beya'

Jach táaj k'a'ana'an u ti'alint u jala'achil u lu'umil Yucatan ka ts'aabak u p'ñaajtalilo'ob yeéetel u un'ukulilo'ob ka u beet u béecyhajal le tutukulo'ob beetchaja'ano'obo ti'al u ma'alobtal mantats', ka ketlaamnak yéetel u láak' meyajobo' yéetel tuláakal le meyaj ku beetchajalo'.

U beetchajal jump'éeel ma'alob meyajé', ku cha'ik u beetchajal tu beel yéetel u ye'esik táan u béeykunsal le ba'axo'ob ku kaxaanta'alo', ti'al u ma'alobchajal yéetel u yila'al ba'axo'ob ku taasik le meyajobo' u ti'al kaajo'.

Beya' táan u máan ti' le norma ISO 9001:2008 tu yéetel u sistemas de calidad, Secretaría de Desarrollo Urbano yéetel Medio Ambiente, Secretaría de Hacienda, Secretaría de Fomento Agropecuario y Pesquero, Oficia Mayor, Consejería Juriidica, Dirección de Catastro del Estado, Sistema Integral para el Desarrollo de la Familia, Centro Regional de Órtesis, Prótesis y Ayudas Funcionales de Yucatán (CROOPAFY)

K'a'ana'an ka a'alpajak junp'áayile' le chíimpoolal ts'a'ab ti' 13 u túulal u j-meyjul le jala'achila' ku k'aba'tik Certificación Internacional como Auditores Internos de Sistema de Gestión de Calidad Estandar ISO 9001:2008. Le chíimpoolala' ts'a'ab tumeen Eco Entrepeneur, u aj ka'ambesjao'obe' yaan ti'ob le kaambalil ku k'aatik le Secretaría de Trabajo y Previsión Social.

Le ju'un ku ts'a'abal tu'ux ku chíimpolta'al máak bey auditoorilo' u k'aaba'e' Auditor Interno con Registro RAB/QSA, lela' chíimpolta'an ti' tuláakal noj lu'umo'ob, lela' ku jets'ike' le auditooro' yaan u páajtalil ti' yéetel u yojel u beet u meyaj ma'alob je bix u ya'ala'al ti' u jets'taanilo'ob 19011:2002.

Ichil le ja'ab meyaj ku ts'a'abal ok'ajóoltbila' je'ek'ata'ab wakp'éel kúuchilo'ob ti' sitio web u ti'al Secretaría de Seguridad Pública, Secretaría del Trabajo y Previsión Social, Secretaria de Hacienda, Secretaría de Fomento Económico, Colegio Nacional de Educación Profesional Técnica (CONALEP) yéetel Centro Estatal de Desarrollo Municipal (CEDEM) jaytúul ichilo'obe' ku yiliko'ob ba'ax u k'áat máak ti' internet.

Bey jump'éel meyaj ku beetchajal tu yo'olal ma' jach yaan jets' óolal tu noj lu'umil Méxicoe', tak tu winaalil marzoake', le Secretaría de Seguridad Pública (SSP) ts'o'ok u yantal ti' u xookil tuláakal bix le kisbuuts'o'obo', u licencia' tu'ux ku taal u k'aaba' u yuumilo'ob, lela' ku ts'áapajale' tu yáanal u t'aan le poliso'ob le k'iin tu meyaj SSP, túumben t'aano'ob tu yo'olal le kis buuts'o'obo', bey xan le licenciabo', pa'te' yéetel u yoochel u yuumil máax ti'al.

Tu yéetel u tuukulil u sáasilkuunta'al tuláakal meyaj ku beeta'al yéetel u ti'al u ts'a'abal u yil kaaj yéetel túumben nu'ukulo'obe', je'ek'ata'ab jump'éel sitio Web tu mola'ayil Unidad de Acceso a la Información Pública del Estado. Te'el moalaya', tuláakal máax u k'áate', je'el u páajtal u k'áatik u ju'unil le ba'ax taak u yojéeltike',

ti' ba'ax ku páajtal u yojéeltik kaaje' bey xan ba'alo'ob ku t'aano'ob tu yo'olal wáa máax, lela' chéen yéetel ka u ts'áa u k'aaba' yéetel jump'éel u numeroil u correo electrónico.

Ti' yan xan le ju'uno'ob unaj u ts'a'abal u yojéelt kaaj je bix u jets'ik le artículo 9 ti' Ley de Acceso a la Información Pública para el Estado y los Municipios de Yucatán, bey xan bey xan u jets't'aanilo'ob ti'al u sáasilkuunta'al le meyaj ku beeta'al wey t-lu'umile'.

Ichil u bin u k'éexel mantats' le baa'xo'ob ku taasik yéetel ku meyajtik u jala'achil k-lu'umil u ti'al le kajnáalo'obo', le 16 ti' abril máano', je'ek'ata'ab jump'éel túumben sitio web ti' le jala'achila', lela' je bix le jets'a'anil tumeen Consortium (W3C) te'ela' je'el xan u páajtal u yokol je máaxe', yéetel je'el u páajtal u beeta'al u meyaj WEB, beya' ku páajtal u bisikubáa ma'alob tuláakal le sitioa', tu yéetel le máaxo'ob u k'áato'ob okol ti'al u yilo'ob wáa ba'axo'.

Beeta'ab xan u meyaj tuláakal ba'ax ti' paginail web ti'al u páajtal u imprimirta'al tu beel, ku ts'o'okole' oke'sa'ab u páajtalil u túuxta'al le ba'ax yo'olal ku t'aano', ti' je máakalmáak correo electrónicoile' wáa u ta'aka'al, ti' u formatoil PDF.

U ti'al u béeykunsa'al tuláakal ba'ax ku ya'alik Consejería Jurídicae' k'e'ex le Sistema Integral de Registro Civil, ba'ax ku taasik ba'alob utstako'ob u ti'alint kaaj óoli je bix u ts'a'abal u k'aaba' mejen paalal bey ma' u chuk 45 k'iino'ob síijiko'obo', yéetel ti'al u jóok'sal u aactail síijiko'ob x-ma' bo'olil, beya' ka beetchajak túumben bixo'ob u páajtal u yúuchul meyaj lela' leti' le k'ajóolta'an bey *layouts* ku ts'a'abal ti' INEGI ti'al u k'exláantilk ba'ax yan ti'o'.

Ya'abchaj le u nu'ukulil Servicios electrónicos ti'al u meyaj ti' kaaj ikil ts'a'abik u láak' jump'éeel ti' le nu'ukulo'oba', Tipo Ventanilla, tu Colonialil Chuburná ti' u méek'táankaajil Jo'.

T'i'it' bix u taal u meyajta'al le base de datos yan ti' Registro Público de la Propiedad y del Comercio, u ti'al u chúukbesik tuláakal ba'ax ku much'kiíntik, u yantal u tsoololil le najo'obo', yéetel ti'al u ts'áik ti' kaaj ba'ax k'abéet ti'. Le meyaja' beetchaj kanjaatsil: U yila'al bix le oochelo'obo' ch'aba'ano'obo, u much'kiínta'alo'ob ti' jump'éeel electrónico kúuchil, u xak'alta'al bix talaja'anil u ja'atsal yéetel u éejenta'al bix jatas'anilo'ob.

Tu yéetel u jeejeláasil le meyajo'ob ku taal u beeta'alo'ob ti'al u mu'uk'a'ankuunsa'alo', ts'o'okesa'ab jump'éeel 100% le meyaj yan u yil tu yo'olal jurídico ku taal u beeta'alo', ti' jump'éeel folio electrónico, u séebtal le gestión ku beetchajalo, ka anak u táakmuk'ta'al chúuka'an ti' maa'axo'ob ku t'aaniko'ob tu yo'olal úuchben ba'alo'ob, u séebkunsa'al le consulta tracto sucesivo ti' folio electrónico yéetel u yantal u jeejeláasil ba'alo'ob ts'íibta'ano'ob, chúuka'ano'ob yéetel jets'ano'ob beyilo'.

U ti'al u béeytal le ba'ax ku kaxaantik le programa ku k'aba'tik Programa de Gobierno Digital, káaj u túumbenkuunsa'al tuláakal le ba'axo'ob yano'ob ti' u reedil telecomunicaciones yan ti' le jala'achila, lela' yaan u ts'o'okpajal tu yéetel le kéen láaj anak xan ti' u jeejeláasil le méek'táankaajo'ob yéetel ti' le molayo'ob ku meyajo'ob u ti'al kaajo', ti'al ka ma'alobchajak.

U mu'uk'a'ankuunspajal le reeda' ku cha'ik u kóochtal, u ya'abtal yéetel u ma'alobtal le meyaj ku taal u beetchajalo ti' servicio electrónico', beya' ku ts'áik u páajtalil ti'al u nojbe'ental le red estatal de Servicios Electrónicos Gubernamentaaleso'.

U ti'al u yantal le kaambalil mantats'o', ts'a'ab ti' le máako'ob ku meyajo'ob u ti'al kaajo', u nu'ukulilo'ob, u kaambalilil yéetel u páajtalilil ti'ob ti'al u béeytal u ma'alobtal u meyajo'ob te'el tu'ux yano'obo'.

Beya' ts'a'ab 554 kaambalilo'ob tu'ux táakpaj seis mil 859 u túulal u j-meeyjulo'ob ku meyajo'ob u ti'al kaaj, lela' tu chukaj seis mil 259 hoora'ob ka'ambesaj ti' 85 mil 16 hoora'ob ti jujuntúul wíinik, le ka'ambesajo'oba' ts'a'abo'ob tu kúuchililo'ob u jeejeláasil molayo'ob, lela' ts'a'abo'ob tu kúuchilil u kaambalo'ob.

U ti'al u túumbenkuunsa'al le ju'uno'ob yano'ob ti' le najo'ob yéetel u bisa'al u tsoololil ti' Registro Público de la Propiedad Inmobiliaria Estatal, bey xan u yila'al jach buka'aj ba'alo'ob yane', anchaj u xíimbata'al 306 u téenal le najo'ob u ti'al u kaajil le k-lu'umila'.

Tu yéetel le xíimbal tukulta'an u beeta'alo', ila'ab tu'ux yano'ob le najo'obo', p'i'is le lu'umo'obo', buka'aj pak'o'ob wa'akunsa'ano'ob, beeta'ab xan le plano castartaalo'obo' tu yéetel u yáantaj u peritoilo'ob Catastro del Estado, u beetchajal yéetel u túumbenkuunsa'al le bajux u tojolo'obo'(le ba'ax je'ela' beetchaje' tu yéetel u yáantaj u yuumilo'ob ku meyajo'ob Secretaría de Obras Públicas) u ts'ooke' je'ets' máakalmáak le ba'axo'ob ma' ma'alob yanik u ju'unilo'obo'

6.7 Meyajo'ob ku beeta'alo'ob je bix u ya'alik almaj t'aane'

Tu winaalil febrero ti' le ja'aba', tu yéetel Poder Judicial del estado túuxta'ab jump'éel u ts'íibilju'unil u ke'e'xel u almaj t'aanil u lu'umil Yucataán tu yo'olal jets' óolal yéetel keetelil, ma túun le ka ts'o'ok u yila'al tumeen le Congreso jóok'sa'ab ti' Diario Oficial del Gobierno del estado tu k'iinil 17 ti' u winaalil mayo ti' le ja'aba'.

Ichil u yáax k'iinil u winaalil octubre ti' 2009 tak 30 ti' u winaalil septiembre ti' u ja'abil 2010, le jala'achila' tu ts'aj 11 u p'éelalo inciativas ti' almaj t'aan, ti' le

buka'ajo'oba' éejenta'ab waxakp'éeli'. Tu yéetel le be'axo'oba', ichil u ja'abil u meyaj le jala'achila' ts'o'ok u éejenta'al 41 u p'éelal iniciativa'ob túuxta'abo'ob Congreso.

Le Consejería Jurídica ts'o'ok u túumbenkuunsik bix u meyaj ti' u direksionil Registro público de la propiedad y del Comercio, ti' Catastro, ti' Archivo Notarial, ti' Diario Oficial yéetel ti' Registro Civil, ikil tu yokesilak túumben un'ukulo'ob yéetel jeejeláasil bix u meyajta'alo'ob ti'al u ma'alobtal le meyaj ku beetiko'ob u ti'al kaajo'.

Uktúul ti' le máaxo'ob ku meyaj'ob u ti'al kaaj ti' le Consejería Jurídica' tu ch'ajo'ob jump'éel Diplomado en Formación de mediadores, lela' beetchaj tumeen Universidad autónoma de Yucatán, ts'a'ab tumeen Instituto de Mdiación de México, S.C. le kaambalila' xáanchaj 200 hora'ob, lela' u ti'al u ma'alobkuuns u meyaj ti'al u ts'o'okesik x-ma' ba'atelil ba'alo'ob ti' área penal, ti' civil, ti' kaaj, tu yo'olal xook, tu yo'olal kúuchkabaalil, yéetel tu kúuchilil tu'ux ku bin tuláakal máak tia'l u ts'o'okesa'al ba'al x-ma' ba'atelil.

Tu yéetel xan le programa "Identidad" u ti'al u byutsil ti' 1,177 u túulal máake' mina'an u ju0unil síijiko'obe', tu' yéetel le meyaj beectchaj ti' u méek'táankajilo'ob Jo', tu k'iinil 20 ti' marzo, yéetel Tixkokob 11 ti' septiembre ti' le ja'ab, tu'ux k'u'ub ti'ob u ju'uno'obo', ts'o'ok u chukik 3,228 máaxo'ob áantbilo'ob tak le ka káajij.

Tu yéetel le Programa "Bodas Colectivas" ts'o'oksa'ab u beel 1,288 u túulal máako'ob X-Matkuil 14 ti' noviembre ti' u ja'abil 2009 yéetel ti' u méek'táankaajil Tekax le 6 ti' marzo ti' u ja'abil 2010.

Tu yéetel le Programa “Festival Registral” beetchaj tu kaajil chichi Suarez, san José Tzasil, colonia Juan Pablo II yéetel San José Tecoh ti’ u méek’táankaajil Jo’e’, ila’ab 2,625 u túulal máako’ob k’a’a’na’an ti’ob le meyaj ku beetik Registro Civillo’.

Ikil beetchajik le Programa “Heredar” ts’a’ab áantaj tu yo’olal le óotsilil anchajik wey t-noj lu’umile’, ma túun ichil u nwinaalilo’ob octubre ti’ u ja’abil 2009 tak septiembre ti’ u ja’abil 2010, ts’a’ab 96 u p’éelal testameento’ob ku páajtal u yila’al tumeen u láak’ máak, 26 testamento’e u yuumilo’ob ts’íibtmil, ku ts’o’okole’ ts’a’ab 215 tsolxikino’ob tu yo’olal ba’ax unaj u beetik máak ti’al u p’atik ti’ u láak’ máak ba’ax yan ti’.

Defensoría Legale’ tu yilaj 62 mil 759 ba’axo’ob, ichilo’obe’ 28 mil 163 yaan ba’al u yilo’ob ti’ ba’alo’ob civillo’ob, mercantil wáa yan ba’al u yil tu yo’olal kúuchkabaalilo’ob, 15,690 yaan ba’ax u yil tu yo’olal penal, 14 mil 568 tu yéetel Ministerio Público, 94 yaan ba’x u yil tu yo’olal ba’atelil, 3 mil 030 ila’abo’ob Juzgado Especializado yaan ba’ax u yiltu yéetel táankelemo’ob yéetel 325 ila’ab sala civil.

Diario Oficial del Gobierno del Estado tu káajsaj u k’áatik ti’ le ja’abil meyaja’ ti’ le máaxo’ob k’abet wáa ba’ax ti’obo’, ka ts’áa u correo electrónico ti’ 575 u túuxta’al ti’ob, ma túun yéetel le codificación ti’ sitio web yan ti’ le Consejería Jurídica’, yaan u yantal u páajtalil ti’ máax u k’áat okol xan ti’ u página Diario Oficial, ti’al u beetik waa yaan ba’axo’ob taak u yojéeltik, ba’ale’ yaan xan u yantal u páajtalil u yojéeltik u láak’ ba’alo’ob, u k’ajóoltik ba’ax k’abéet u beetik u ti’al u ts’aik k’ajóoltbil wáa ba’ax, u tojol wáa tu yo’olal u láak’ ka’a’na’an ba’alo’ob

Registro Público de la Propiedad y del Comercio, bey junjaats ti’ le meyaj ku taal u beetik ti’al u túumbenkuunsik bix u ts’aik k’ajóoltbil wáa ba’axe’, tu yéetel internete’, ku ts’aik u páajtalil u k’ajóolta’al tumeen ya’ab máak, le ba’ax u k’áat u

yojéelto'obe', beya' tu yo'olal publiida tak náachil, ba'ax u k'áat u ya'ale' je tu'ux ka anake' , je ba'ax lu'umile', méek'táankaajil wáa noj lu'umil.

6.8 U ts'a'abal ojéetbil ti' kaaj le meyaj ku beetchajalo'

Chichen Itza'e' meyajnaj ti'al u k'aay le soprano inglesa Sarah Brigman le 31 ti' octubre ti' u ja'abil 2009. Táanil ti'e' le Coordinación General de Comunicacion Socialo', tu beetaj u jeejeláasil meyajob ti'al u ts'a'abal ojéetbil tuláakal ba'ax yanchaj u yil tu yéetel le meyaj beetchaj wey Yucataano'.

Ti' 97 medios de comunicación weyilo'obe', le ku taala'ob ti' u láak' tu'ux tu noj lu'umil Mexico yéetel le ku taalo'ob táanxel lu'umilo', ts'a'ab tuláakal ba'ax k'abéetchaj ti'ob ti'al ka páajchajak u ts'áiko'ob k'ajóoltbil le meyaja'. Kaaje' páajchaj xan u yojéeltik tu p'iis k'iin le meyaj kun beetchajala' ti'al ka páajchajak u maniko'ob u boleeto'ob. Ku ts'o'okole' le meyaja' ts'a'ab k'ajóoltbil ti' ya'abkach noj lu'umo'ob, le ba'ax beetchaja' tu cha'aj u k'ajóolta'al tuláakal jats'uts kúuchilo'ob yan to'on wey t-lu'umile', beya' tu beetaj u k'uchul ya'abkach máako'ob xíimbal.

Le Ruta Solidaria del Chocolate beetchaj tu winaalil noviembre ti' u ja'abil 2009, jump'éeel ketlaam beetchaj ti'al u k'a'atal u k'áak'náabil Atlántico, tu'ux táakpaj 14 velero'ob jóok'ob tu jáal k'áak'náabil Nantes yéetel Saint Nazaire, Francia tak tu jáal k'áak'náabil Progreso Yucatán, u chowakil le k'áak'náab tu k'ato'obo' nueve mil 200 kilometro'ob. Ba'ax tu kaxaantaj le meyaja', ma' jach leti' ka anak le ketlaamo', ba'ax tu kaxaantaje' u beetchajal le meyaja', ti'al u yáanta'al yéetel taak'in jump'éeel ba'ax, wáa u ti'al jump'éeel muuch'kabil tu yo'olal aj xíimbalob, wáa jump'éeel meyaj u ti'al u pa'ak'al wáa u yalak'ta'al ba'alche'ob.

Le ketlaama' ts'a'ab k'ajóoltbil ya'ab tu noj lu'umil Francia, yéetel táakpaj velero'ob ku taalo'ob ti' u jeejeláasil noj lu'umo'ob. U lu'umil Pays de la Loire, Francia tu

mok't'antaj ba'alo'ob yéetel u jala'achil Yucataan tu yo'olal ba'alo'ob yan u yil tu yéetel ka'ambesaj, u peektsilta'al u taal aj xíimbalo'ob, u bisa'al u miatsil yéetel tu'ux je'el u páajtal u xupik u taak'in u láak' máak ti'al u beetik wáa ba'ax meyajile'. Le sen peektsilta'abik le ba'ax Franciao', tu beetaj xan u k'ajóolta'al le ba'axo'ob ku ts'áik Yucataan ti'al le máax ku taal xíimbal wáa u beet u meyaj u taak'in weyo'. Le medios de comunicación wey Mexico yéetel le táanxel lu'umilo'obo', tu beetajo'ob u yojéelta'al ba'axo'ob jats'uts kúuchililo'ob yan ti' Yucataan.

Coordinación General de Comunicación Social áantajnaj ti'al u beeta'al yéetel tu ts'aj k'ajóoltbil le meyaj ku k'aba'tik Juguetón, jump'éeel meyaj tu chukaj jo'lajun ja'abo'ob ikil u taal u beeta'al. Le meyajaja' beeta'ab Estadio Carlos Iturralde Rivero tu'ux tu much'kiintaj ya'abkach máako'ob, máaxo'ob tu yilajo'ob táakpajiko'ob k'aay le máaxo'ob yano'ob tu academial k'aay. Le báaxalo'ob mola'abo'obo', tu chukaj 15 millones 307 mil 539 u p'éelal, ku ts'o'okole' k'u'ubla'ajo'ob ti mejen x-ch'úupalaalo'ob yéetel ti' mejen xi'ipalaalo'ob jach óotsilo'ob ti' u jéejeláasil u kaajilo'ob Yucataan. Le k-lu'uma leyli' áantaa'ab xan tumeen u láak' lu'umo'obe'.

Tu winaalil febrero ti' u ja'abil 2010 úuch tu noj kaajil Jo'e' jump'éeel loox tu k'aba'taj "Batalla de Kukulcan". Le Coordinación Federal ti' Comunicación Social táakpaj ti'al u beetchajal yéetel u ts'a'abal ojéeltbil le looxa', u ti'al lelo' tu ts'aj u páajtalil u ti'al u yokol u yilo'ob 70 u p'éelal medio'ob de comunicación weyilo'obe' nacionalo'ob yéetel táanxel lu'umilo'ob.

Maanal ti' 200 millones u túulal máak ti' 150 u p'éelal noj lu'umo'ob tu k'ajóoltajo'ob jats'uts kúuchilo'ob yan ti' Yucatán yéetel ti' México ikil máansa'abik ti' televisión le eventoa', ku ts'o'okole' tu beetaj u ka' líik'il u yóolil u beeta'al le looxo'ob wey tu lu'umil Yucataane'.

Táakpaj le jala'achil ti'al u beetchajal yéetel u ts'a'abal k'ajóoltbil le múuhc'kabil Espacio 2010, tu'ux much'laj ya'abchaj táankelemo'ob ti' u jeejeláasil lu'umo'ob ti Mexico, beetchaj tu winaalil marzo ti' le ja'aba' centro de Convenciones Yucatán Siglo XXI.

Le meyaja' tu cha'aj u peektsilta'al ti' televisión yéetel u jeejeláasil kúuchilo'obe' le ba'ax ku ts'a'ik Yucatan ti' le aj xíimbalo'obo' ti' u lu'umil Mexico, ku ts'o'okole' ku beetik u tasa'al taak'in wey t-lu'umil ikil u k'uchul ya'abkach máako'ob ku taal u beeto'ob u jeejeláasil múuch'meyajo'obo'.

Le k'aay tu beetaj Elton John Chichén Itzá tu winaalil abribe', jump'éel ma'alob súutukil anchaj ti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil Yucataán ti' tuláakal yóok'olkaab. Ti' le meyaj beetchaja', bin ocho mil u túlal máak ilik. Ko'on boleeto'ob Estados Unidos yéetel ti' u jeejeláasil noj lu'umo'ob ti' Europa. Le CGCS táakpaj tu yéetel u láak' molayo'ob ti'al u beetchajal yéetel u péektsilta'al le k'aaya', u ti'al lelo' ts'a'ab u ju'unil u máano'ob 88 u p'éelal medios de comunicación weyilo'obe', le ku taalo'ob tu láak' tu'ux ti' Mexico yéetel le ku taalo'ob tu láak' noj lu'umo'obo'.

Tu yo'olal u yáanta'al Secretaria de Salud del Estado, le Coordinación General de Comunicación Social ku ts'a'ik k'ajóoltbil le Plan Emergente de Prevención del Dengue, lela' ikil u ts'a'ik ojéetlbil ti' radio ti' televisión yéetel ti' boletiino'obe', bey xan ikil u u beetiko'ob u láak' meyajo'ob yan ba'ax u yilo'ob yéetel le meyaja'.

Kaaje' ts'o'ok u nuukt'antik u payalt'aan le jala'achil ti'al ka u pulo'ob x-lala' laata'ob yéetel u láak' ba'alo'ob ma' tu meyaj ti'obo', lela' ikil u je'ek'atiko'ob xan u ch'eenebil yéetel u jool u taanajo'ob ti'al u fumigaarta'al, bey ikil u cha'iko'ob ti' le brigadista'ob ku meyajo'ob ti' u molayil toj óolal ti'al ka u tselo'ob nu'ukulo'ob ku páajtal u yets'tal ja' ichilo'obo', tu'ux ka tóop'ok le k'oxolo'obo', le meyajo'oba' ba'ax ku kaxaantike' ka u kaláant u toj óolal u kajnáalilo'ob Yucataán.

Tu winaalil julio ti' le ja'aba' le CGCS áantajnaj ti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil le kúuchil tu'ux ku much'kiinta'al le áantaj u ti'al le máaxo'ob lobita'abo'ob tumeen chak ik'aal Alex, ikil máanik Nuevo León yéetel Tamaulipas', lela' ti' anchaj Centro de Convenciones Yucatán Siglo XXI. U ti'al u péeksilta'ale' táakpaj juntúul ko'olel ku t'aan televisión u k'aba'e' Silvia Irabien. Le máako'obo' tu much'uba'ob u yáanto'ob le máaxo'ob lobita'abo'ob tumeen le chak ik'aalo', ku ts'o'kole' tu ts'ajo'ob ba'alo'ob jaantbil wáa ti'al u meyaj ti'ob, bey xan taak'in. Tu táan u noj lu'umil Mexicoe' Yucataane' chíikpaj bey jump'éeel lu'um áantajnaj jach séeb tu yo'olal le máaxo'ob lobilta'abo'obo'.

Ts'a'ab áantaj ti'al u beeta'al u jeejláasil ba'alo'ob u ti'al televisión, ichilo'obe' leti' le novela tu k'aba'taj Sortilegio, le capsulas tu k'aba'taj 200 años de Libertad, beeta'ab reportajes tumeen Dirección General de Televisión Educativa (DGTVE). Televisae' tu gráabartaj xan le capsula'ob tu k'aba'tajo'ob Estrellas del Bicentenario, bey xan Primero Noticias yéetel le programa ku k'aba'tik Hoy, máansa'ab xan le noticia'ob weyo' yéetel le programa ventaneando tumeen Tv Azteca, lela' jump'éeel páajtalil anchaj ti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil ba'ax ku páajtal u ts'áik Yucataan ti' le aj xíimbalo'obo', bey xan ti' le máako'ob wey t-lu'umil wáa táanxel lu'umilo'ob ku páajtal u taal u beet u meyaj u taak'ino'ob weyo'.

U láak' kúuchilo'ob óoli' je bix National Geografic, El País, The New York Times, Life yéetel Televisión Española, tu k'áatajo'ob u súutukil ti'al u k'áatchi'itko'ob u x-jala'achil Yucataan, lela' eejenta'abij, ma' túun leti' beet u yila'al Yucataan ti' ya'abkach u jeejeláasil noj lu'umo'obi'.

U ti'alint u jala'chil u lu'umil Yucataane' u tsa'abal k'ajóoltbil le meyaj ku taal u beeta'al u ti'al kaajo' jach páaybe'en. Ichil le jaatsalil ku t'aan tu yo'olal u péeksilta'al u ts'a'abal k'ajóoltbilo' beeta'ab 101 mil 364 meyajob ti' campaña'ob,

ichilo'obe' 117 ts'a'ab k'ajóoltbil ti' Feria Yucatán X-matkuil 2009, Ruta Solidaria del Chocolate, Cerca de Ti, Yucatán Estado más Seguro, Credencialización del Transporte y Obras que Dejan Huella, yéetel jump'éeel campaña publicitaria múul beetchaj tu yéetel u Ayuntamientoil Valladolid.

Ts'a'ab xan k'ajóoltbil spots yan u yil tu yo'olal u bo'ota'al le tencia 2010, u jel ts'a'abal plaaca'ob, teléfonos de emergencia 066 yéetel 089, Juntos lo Hemos Logrado, Prevención de incendios " Con Fuego no Juego", Prevención del Dengue yéetel u pu'ulul x-lala' laata'ob, solo para niños, Ciclones tropicales, III informe ciudadano yéetel jets óolalil yéetel kalámbail u ti'al u k'iinil u bin xíimbal máak tu láak' tu'ux te'el tu ja'abil 2010.

Le programa ti' radio ku k'aba'tik La Hora Nacional Yucatan, beeta'al tumeen Coordinación General de Comunicación Social, tu ts'aj ka'p'éeel ja'ab jo'op'ok u meyaj x-ma' je'elelil, lela' tu yéetel u yáantaj u jeejeláasil máako'ob yéetel áantaj ti' taak'in. Jump'éeel meyaj beetchajan weye', le yucateeko'obo' tu yojéeltajo'ob u jeejeláasil ba'axo'ob yéetel ka' anak mensaje'ob, bey xan le úuchben tsikbalo'obo' yéetel reportaje ku ye'siko'ob le ayik'alik yan to'ono', bey xan u miatsil kaaj.

Ts'a'ab xan k'ajóoltbil le meyaj ku taal u beetik le ja'alachil ti' le revista electronica Yucatan de Cerca, ba'ax ku páajtal u yila'al ti' portal www.yucatan.gob.mx ba'ax ku ya'alik kóomil tuláakal ba'ax meyajta'ab ti' jump'éeel semana.

Leyli xan u ti'al lelo', beeta'ab radio Web bey jump'éeel nu'ukul ku meyaj ti' internet u ti'al u ts'áik ojéeltbil tuláakal le ba'ax ku taal u meyajtik le jala'achila', beya' kaaje' yaan ti' ya'abkach kúuchilo'ob ti'al u yojéeltiko'ob ba'ax ku meyajta'al.

Le u reedil ya'ab wíiniko'obo' ma' tu púuts'ulo'ob ti' le jala'achila', tu yo'olal lelo' le Coordinación General de Comunicación Social, ts'o'ok u káajal u k'uchul ti'ob tu

yéetel cuentas Facebook; twiter, Myspace, Yuotube, Flickr yéetel Scribd, u yojel jump'éeel ti' le ba'axo'ob unaj u beetike' leti' u yilik u k'uchul tuláakal tu'ux ku páajtale' ti'al u ts'áik k'ajóoltbil ti' le máaxo'ob ku yokolo'ob ti' le kúuchilo'oba' tuláakal le meyaj ku beetik le jala'achila'.

Ma' tu sen xáantale' yaan u káajal u yila'al jump'éeel túumben pagina Web ti' sala de prensa. Le kúuchila' ku páajtal u yokol je'el máaxake', ma' talami', ku ts'o'okole' yaan u ts'áik ilbil tuláakal le boletiino'obo', ba'axo'ob kun meyajtbil, oochelo'ob, audio yéetel video kéen jóok'ok tu yéetel u meyaj le jala'achila', le molayo'obo', bey xan tuláakal le máaxo'ob ku meyajob u ti'al kaajo', tu séeba'anil yéetel x-ma' je'elelil.

Traducción
Máax sut ich maaya

Miguel Ángel Maya May

**Esta edición fue impresa en la
Secretaría de Planeación y Presupuesto
Mérida, Yucatán, octubre de 2010**

